

ENDÜLÜS'ÜN KIRAAT İLMİNDEKİ YERİ

Yaşar AKASLAN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 25 Aralık 2018, **Kabul Tarihi:** 27 Mart 2019, **Yayın Tarihi:** 29 Mart 2019, **Atıf:** Akaslan, Yaşar. "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019): 107-139.

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 25 December 2018, **Accepted:** 27 March 2019, **Published:** 29 March 2019, **Cite as:** Akaslan, Yaşar. "The Significance of Andulus in Recitation". *Journal of Academic Research In Religious Sciences* 19/1 (March 2019): 107-139.

Öz

İslâm kültürüne sekiz asır beşiklik yapan Endülüs medeniyeti, kıraat ilmi ve tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Pek çok disipline kaynaklık eden ve sahanın otorite şahsiyetlerini yetiştiren bu münbit medeniyet, sunduğu imkanlarla ve önemli simalarıyla kıraat ilminin tarihi seyrinde yüz akı olmuştur. İslâm doğu coğrafyasında karmaşanın yaşandığı bir dönemde, müsait zeminiyle öne çıkan Endülüs, yetiştirdiği kıraat âlimleri, tesis ettikleri sistematik tedrisatı ve ölümsüz eserleri vesilesiyle adından söz ettirmektedir. Endülüs İslâm medeniyeti, kudretli olduğu dönemde kıraat kaynakları ve âlimleri bakımından, gerek kendi bölgesini gerekse diğer İslâm coğrafyasını beslemiştir. Kıraat ilmi tedrisatında önemli yer tutan Endülüs ürünü bazı eserlerin günümüzde bile aynı tazeliğini koruyarak okutulup ezberletiliyor olması bakımından bu coğrafya, üzerinde araştırma yapılmasını hak etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Kıraat, Yedi kıraat, Kıraat tarihi, Kıraat âlimleri.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, yakaslan55@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-0715-9295>

The Significance of Andulus in Recitation

Abstract

Andalusian civilization being the cradle of İslamic culture throughout eight centuries take an important place for recitation science of Qur'an and it's history. The productive civilization, being a resource of many different sciences and raising the scholars that are experts in their fields, have made a big contribution to recitation science of Qur'an. While east islamic geography suffer from chaos in that period Andalusia make a name for itself by raising scholars of recitation, establishing systematic schooling and immortal works. Andalusian İslamic civilization has fed its fields and the İslamic geography in terms of its recitation resources and scholars. This geography deserves the researching by the reason of the having important place for recitation science and being even at the present times the some Andalusian works are still taught by maintaining it's freshness.

Keywords: Andulisa, Recitation, Seven recitation, History of recitation, Scholars of recitation.

Giriş

Müslümanlar, Avrupa'da Endülüs yoluyla ilim, sanat ve medeniyet tarihinde derin izler bırakmıştır. Bugünkü İspanya sınırları içinde teşekkül eden bu medeniyet, birçok disipline kaynaklık etmiş ya da sahalarının önemli âlimlerini yetiştirerek kıymetli eserler üretmiş, böylece pek çok ilim dalının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla bölgenin münbit yönü, Endülüs üzerine irili ufaklı çok sayıda çalışma yapılmasına neden olmuştur. Bu makalede, yetiştirdiği önemli kıraat âlimleri aracılığıyla Endülüs'ün kıraat ilmi ve tarihi üzerindeki etkisi incelenecektir. Araştırma çerçevesinde, bir taraftan Endülüs'ü konu edinen çalışmalara katkıda bulunmak diğer taraftan da mezkûr coğrafyanın kıraat ilminin zenginleşme sürecindeki yerini ortaya koymak hedeflenmektedir.

Endülüs kıraat birikiminin, kıraat ilminin tarihî seyrinde önemli yer tutmasına rağmen, kıraat disiplininin teşekkül sürecini de ihtiva eden sekiz asırlık bu medeniyetin kıraat panoramasına dair ülkemizde henüz müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Kıraat ilmi açısından bölgenin önemli simaları Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045),¹ Dâni (ö. 444/1053)² ve Şâtıbî (ö. 590/1194)³ gibi isimler üzerine

¹ Durmuş Ali Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî (Asrı, Hayatı ve Eserleri)* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1986); Mahmut Şevket Öztürk, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât Adlı Eseri* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011).

² Abdurrahman Çetin, *Endülüslü Âlim Ebû 'Amr ed-Dâni ve Kıraat İlmindeki Yeri*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015).

yapılan araştırmalarda, Endülüs'ün kıraat ortamına ilişkin yalnızca yüzeysel bazı notlar görülmektedir. Öte yandan, ülkemizde yapılan kıraat ilmi çalışmalarında birkaç cümleyle yer bulan Endülüs'ün kıraat ilmiyle olan ilişkisine, Mehmet Emin Maşalı'nın *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* adlı eserinde⁴ meseleye ışık tutar mahiyette değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu çerçevede kıraat tarihinde önemli yeri olan Endülüs kıraat kültürü üzerine derli toplu bir sunum gerçekleştirmek, çalışmanın bir başka gayesini teşkil etmektedir.

1. Endülüs ve İslâm Medeniyeti

İslâm kültürü, İslâm medeniyetine sekiz asır beşiklik yapan Endülüs'e Emevîler ile intikal etmiştir. Endülüs'ün fethine yönelik teşebbüsler, genel kabule göre 92/710 yılında başlamıştır. Fetih, Emevîler'in Kuzey Afrika vâlisi Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/717) ile onun görevlendirdiği Târik b. Ziyâd (ö. 101/720) komutasındaki ordu tarafından 94/712 yılında gerçekleşmiştir.⁵ Emevîler'in, Abbasiler tarafından yıkılmasını müteakip, Abbasiler'den kaçan Abdurrahman b. Muâviye'nin (ö. 172/788), önce Kuzey Afrika'ya, ardından İspanya'ya geçmesiyle birlikte Endülüs Emevî Devletinin resmî olarak kuruluşu 139/756 yılında gerçekleşmiştir.⁶ Emevîler, bu bölgede Endülüs Emevî Devletini kurarak doğuda teşekkül eden İslâm medeniyetini buraya taşıyıp pek çok sahada gelişmeye ön ayak olmuşlardır. Bu sayede İslâmiyet, doğuda olduğu gibi batıda da etkisini göstermeye başlamıştır.⁷

Endülüs,⁸ ilmî ve kültürel boyutlarıyla son derece ileri düzeydedir. Endülüslü Müslümanların her alanda gösterdikleri gelişme,⁹ bölgedeki Müslüman olmayan kitleleri de kılık-kıyafetlerine varıncaya kadar bütün yönleriyle etkilemiştir. Hristiyan gençlerin Arap

³ Fatih Çollak, *Kıraat Âlimlerinden İmâm Şâtıbî ve "eş-Şâtıbiyye" Adlı Eseri*, (İstanbul: Özener Matbaası, 2002).

⁴ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, Ankara: Otto, 2016).

⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 52-56.

⁶ Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluş sürecine ilişkin bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 87-90.

⁷ Cahit Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: İFAV, 2016), 61.

⁸ Endülüs'ün coğrafi konumuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 19-33.

⁹ Endülüs'teki farklı sahalardaki gelişmelere dair örnek ve tespitler için bk. Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, trc. Hakkı Uygur (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 223-234.

düşüncesi ve şiiriyle ilgilenmeleri, Arapça kitapları büyük meblağlar vererek satın almaları, tarif edilemez bir zevk ve heyecanla bu eserleri okumaları, evlerini bu kitaplardan oluşan gösterişli kütüphanelerle süslemeleri, buldukları her zeminde Arap edebiyatı ve şiiri üzerine müzakerelerde bulunmalarında olduğu gibi birçok konuda Müslümanları taklit etmeleri,¹⁰ söz konusu ilginin tezahürleri olarak gösterilebilir.

Dönemin ileri seviyedeki ilim hayatında, Endülüs halkının, özellikle yöneticilerin ilme ve ilimle meşgul olan kimselere verdikleri değer rolü büyüktür. Bu bağlamda çeşitli eğitim-öğretim kurumlarının teşekkülü kayda değer çalışmalar arasında zikredilebilir. Nitekim III. Abdurrahman (ö. 350/961) devrinde, dünya üniversiteleri arasında en ileri seviyedeki okul olarak kabul edilen ve gerek Müslüman gerekse Hıristiyan öğrencileri çekebilen -başkentteki Ulu Camii ya da Kurtuba Mescidinde tesis edilen- Kurtuba Üniversitesinin¹¹ ve II. Hakem (ö. 366/976) döneminde Kurtuba'da ücretsiz eğitim veren yirmi yedi okulun¹² kurulması kıymeti haizdir.

110| db

İslâmî ilimlerin, Endülüs ilim hayatında ayrı bir yer teşkil ettiği belirtilmelidir. Şöyle ki pek çok âlim, dini ilimlerdeki temel eğitimlerinin ardından, ileri düzeyde ilim tahsil üzere Bağdat, Şam, Kahire ve Hicaz gibi beldelere gitmiş, memleketlerine dönerken de temin ettikleri kitapları da beraberlerinde getirmişlerdir. Böylece Endülüs ulemâsı, başta ilmî amaçlar olmak üzere farklı sebeplerle gittikleri doğu coğrafyasından getirdikleri kitaplar ve tahsil ettikleri ilimler vasıtasıyla Endülüs ilim dünyasına yeni eserler kazandırmış ve kurdukları ders halkalarıyla İslâmî ilimlerde önemli şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Konumuzla irtibatlı olarak, Endülüs'ün önemli kıraat âlimlerinden İbn Hayr İşbîlî'nin (ö. 575/1179), Endülüs'ü ilim ve kültür beşiği olarak tavsifi ve kaleme aldığı *Fehrese mâ ravâhu 'an şuyûhihî mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-me'ârif* isimli eserinde, farklı alanlara dair 1037'yi aşan kitabın mevcudiyetini dile getirmesi, bu durumun göstergelerindedir. İşbîlî, bu eserinde, hocalarından okuduğu ya da icâzet yoluyla ri-

¹⁰ IX. asır Arap-İslâm karşıtı hareketin öncülerinden, aynı zamanda Hıristiyan bir din adamı olan Alvaro de Cordova'nın, Müslümanların Endülüslü Hıristiyanlara olan etkisine ilişkin sitemli ifadeleri için bk. Nureddin Ali, *Endülüs Tarihi*, 253.

¹¹ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 2011), 724; Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 61.

¹² Hitti, *İslâm Tarihi*, 724; Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 61.

vâyet hakkını elde ettiği farklı ilimlere ilişkin kitapların isimlerini, sened zincirleri eşliğinde listeler. Eserin en uzun bölümünü ise kıraat ve tefsire ilişkin meseleleri ele aldığı *Zikru mâ raveytühü 'an şuyûhî rahimehümullahi mine'd-devâvîni'l-müellefe fi 'ulûmi'l-Kur'ân min zâlike'l-kırâât vemâ yetteslü bihâ* isimli 131 kitaptan müteşekkil kısmı oluşturur.¹³ Bu meyanda Endülüs kıraat âlimlerinden Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Gâfikî Şârrî (ö. 649/1251), Sebte'de (Ceuta) Bâbülkasîr yakınlarında bir medrese ve kütüphane kurması, gerçekleştirdiği zorlu yolculuklar sonunda, büyük meblağlar mukabilinde temin ettiği pek çok nadir kitabı ve o bölgede örneği görülmemiş özel kütüphanesini, bu medreseye bağışlaması yukarıda zikri geçen katkılardandır.¹⁴

Doğuya yapılan seyahatler vesilesiyle Kurtuba'da oldukça zengin bir kütüphane oluşturan "kitap aşığı"¹⁵ II. Hakem'in, çeşitli sahalara dair toplattığı yazma eserler için 400.000 sayısından bahsedilir. Böyle zengin bir kütüphanede toplanıp tasnif edilen, sadece kitap isimlerine göre düzenlenmiş katalogun cild sayısının 44'ü bulunduğu ve bu katalogda yer alan her cildin 20 yaprağının manzum eserlere tahsis edildiği ifade edilir. Onun İskenderiye, Dımaşk ve Bağdat şehirlerindeki kitapçı dükkanlarını tek tek dolaşip satın alıncak ya da istinsah edilecek yazma kitaplar bakmaları için memurlar tayin ettiği de söylenir.¹⁶

Görüldüğü üzere Endülüs medeniyetinin, Mehmet Özdemir'in ifadesiyle "bir kitap medeniyeti"¹⁷ olduğu gayet yerinde bir tespittir. Endülüs tarihine ilişkin kaleme alınan kaynaklara bakıldığında, bu tespiti doğrulayacak pek çok bilgi hemen dikkati çekecektir. Farklı

¹³ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr İşbîlî, *Fehrese İbn Hayr İşbîlî*, thk. Mahmûd Beşşâr 'Avvâd-Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009), 49-111.

¹⁴ Şârrî, bahsi geçen medreseyi ve kütüphaneyi, İslâm dünyasının doğu medreselerinin usûlüne göre geliştirmekle kalmamış, bu müesseselerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere sahip olduğu pek çok malını bu müesseselere vakfetmiştir. Onun bir başka özelliği ise Sebte bölgesinin muhaddisi olarak da şöhret bulması ve burada, öğrencilerine gündüzleri hadis; geceleri de kıraat dersleri vermesidir. Halit Özkan, "Şârrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 362-363.

¹⁵ Hitti, *İslâm Tarihi*, 725.

¹⁶ Hitti, *İslâm Tarihi*, 725; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 155.

¹⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, 153.

nedenlerle¹⁸ bahse konu kitapların büyük kısmının günümüze ulaşmaması büyük üzüntü vericidir.

2. Kıraat İlminin Endülüs'e Girişi ve Gelişmesi

İslâmiyet'in, Arap yarımadası dışına çıkıp farklı coğrafyalarda fetihler yoluyla yayılmasıyla birlikte; bölge halkına İslâm dinini öğretmek üzere sahâbî ve tâbîînden muallimler gönderilmiştir. Onların fedâkârâne çalışmalarıyla İslâmî ilimler, ilgili bölgelerde neşvünemâ bularak çeşitli okullar teşekkül etmiştir. Bu çerçevede İslâmî ilimlerin, fetih için gelen sahâbî Müneyzir Yemânî (İfrikî); tâbîînden Mûsâ b. Nusayr (ö. 97/715), Haneş b. Abdillâh San'ânî (ö. 100/718), Ali b. Rabâh Lahmî (ö. 114/732) gibi isimler aracılığıyla Endülüs'e girdiği söylenir.¹⁹ Ayrıca geldikleri bölgeyle irtibatlarını koparmayan Müslümanlar, doğu-batı arasında ilim ve ticaret gibi farklı vesilelerle yolculuklar da yapmışlardır. Daha önce de zikredildiği üzere Endülüslü bazı âlimlerin ilim tahsil etmek üzere doğudaki belli başlı ilim merkezlerine seyahatler gerçekleştirmesiyle İslâmî ilimlerin Endülüs'e girişi yoğunlaşmıştır. Endülüs'ten doğuya; doğudan Endülüs'e gerçekleşen bu yoğun ilmî seferler sayesinde İslâmî ilimlerde önemli gelişmeler yaşanmıştır.²⁰

Endülüs'ün temeyyüz etmiş âlimlerinin büyük çoğunluğu kıraat ilmiyle yakından ilgilenmiştir. Bu coğrafyanın yetiştirdiği kıraat âlimlerinin yalnızca bazıları şöhret bulsa da pek çoğunun ismine kaynaklarda rastlamak mümkündür. Endülüslü kurrâyı daha ziyade tabakât kitaplarında görmekteyiz. Bu bağlamda Zehebî (ö. 748/1348) *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*²¹ isimli eserinde 127 Endülüslü kıraat âliminin adını zikreder.²² Bu durum,

¹⁸ Endülüs kütüphanelerindeki kitapların bir kısmı, iç karışıklıklar sırasında yağmalanıp satılmış ve önemli bir bölümü de Kuzey Afrika'ya götürülmüştür. Arta kalanlar ise Hıristiyan işgali esnasında ve sonrasında bazı papazların hışmına uğramıştır. Bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, 156.

¹⁹ Mustafa İbrâhîm Meşînî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 39-44.

²⁰ Fehd Abdurrahman Süleyman Rûmî, *Menhecü'l-medreseti'l-Endelüsüyye fi't-tefsîr*, (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1997), 8.

²¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Zehebî'nin (ö. 748/1348), *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* isimli çalışması, müellifin, Hz. Osman'dan kendi yaşadığı döneme kadarki kıraat âlimlerinin önde gelenlerinin, bahsi geçen ilimdeki faaliyetlerini, yetiştirdikleri öğrencilerini ve kaleme aldıkları eserlerini dikkate alıp on sekiz tabaka halinde düzenlemiştir. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Tayyar Altukulaç, "Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 60.

²² Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, 163.

Endülüs'ün kıraat ilminde sahip olduğu konunun önemine işaret eder mahiyettedir.

Kıraat ilminin Endülüs'e girişi, ilk dönemlerde, fetihlerle birlikte sahâbe ve tâbiîn vasıtasıyla gerçekleşmiş olmalıdır. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), kıraat ilminin Endülüs'e Gâzî b. Kays Ebû Muhammed Endelüsî (ö. 199/815)²³ ile girdiğini söyler.²⁴ Gâzî b. Kays, kıraat ilmini kıraat-ı seb'â imamlarından İmam Nâfi'den (ö. 169/785) 'arzan²⁵ ve semâ'en²⁶ almıştır.²⁷ Endülüs'te kıraat sahasında ilk eser ise Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed Talamnekî (ö. 429/1037)²⁸ tarafından kaleme alınan *er-Ravza fi'l-kırââtî's-seb'* isimli çalışmadır.²⁹

²³ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstrasser (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1933), 2: 2.

²⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 2. Ayrıca bk. Abdüsselâm Ahmed Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fi'l-Mağrib mine'l-fethi'l-İslâmî*, (Rabat: Mektebetü'l-Maârif, 1981), 54-55.

²⁵ "Ortaya çıkarmak, bir şeyi bir kimseye göstermek, sunmak karşılaş(tır)mak" anlamlarına gelen *arz* kelimesi literatürde, "öğrencinin hocasına dersini hazırlayıp sunması, okuması" demektir. Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'lîmi*, (İstanbul: İşaret, 1990), 95; Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, (Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 153. *Arz*, mütekaddimün âlimler tarafından, "Kur'ân'ı sahâbenin Hz. Peygamber'e okuması"; müteahhirün âlimler tarafından ise "öğrencinin hocasına dinletmesi" anlamında kullanılmıştır. Ebu'l-Hasan Nüreddîn Aliyyü'l-Kârî, *Minahü'l-fikriyye bi şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, (Kahire: y.y., 1890), 20.

²⁶ "İşitmek ve dinlemek" anlamlarına gelen *semâ'* kelimesi literatürde, "öğrencinin dersi hocasından dinleyerek alması ve öğrenmesi" demektir. Bu yöntemde hoca okurken öğrenci dinleme konumundadır. Tetik, *Kıraat İlminin Ta'lîmi*, 94; Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri*, 130. *Semâ'* yöntemi için Aliyyü'l-Kârî, "Kıraat, hocalardan iki şekilde alınır. Bunlardan biri, kıraati hocanın ağzından bizzat dinlemektir. Öncekilerin uyguladığı metot budur." ifadesinde bulunur. Aliyyü'l-Kârî, *Minahü'l-fikriyye*, 18.

²⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 2; Sa'd Abdullah Sâlih Beşerî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi 'asri Mülûki't-Tavâif fi'l-Endelüs*, (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1993), 266.

²⁸ Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-sıla fi târihi eimmeti'l-Endelüs*, nşr. İzzet Attâr Hüseyinî (Kahire: Dâru'l-Misriyye, 1966), 1: 44-45; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995), 2: 733-734; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 120; Erdogan Baş, "Meâfirî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 200-201.

²⁹ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-aşr*, thk. Ali b. Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1: 34; *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 120; Saîd Ahmed A'rab, *el-Kurrâ ve'l-kırâât bi'l-Mağrib*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 14. İbnü'l-Cezerî *en-Neşr*'de, Endülüs'e kıraat ilminin *er-Ravza'nın* müellifi Talamnekî ile girdiğini söyler. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 34.

Endülüs'te en fazla önem verilen ilimlerin tefsir, kıraat ve fıkıh olduğu ifade edilir. Öyle ki kıraatlerin muhafazası burada, ulvî ve mukaddes bir vazife olarak görülmüştür. Endülüslülerin bu bakış açısına sahip olmaları neticesinde, *kârî* ünvanını taşımak önemli ve şerefli addedilmiştir. Âmirîlerin³⁰ azatlılarından olan Dâni (Denia) emiri Ebu'l-Hasen Mücâhid Âmirî'nin (ö. 436/1044-45),³¹ "emir" sıfatından çok kıraat ilmiyle meşguliyeti dolayısıyla kurrâlık vasfının şöhret bulması,³² bu kabulün bir tezahürüdür.

Endülüs üzerine önemli çalışmalar yapan Muhammed Makkarî (ö. 1041/1632), fıkıh için rehber olduğu gerekçesiyle Endülüslülerin kıraat ilmine çok kıymet verdiklerini nakleder.³³ Bu bağlamda Hz. Osman'a isnad edilen mushafa³⁴ Endülüs'te büyük değer verilmesi de bu durumu teyit eder.³⁵

Talamnekî, Endülüs'ten doğuya hac ve ilmî sebeplerle yolculuk yapan önemli isimler arasındadır. Mekkî b. Ebî Tâlib; Ebû 'Amr Dâni; üstâd olarak şöhret bulan *el-Kâsîd* müellifi Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Hasen Kurtubî (ö. 446/1054);³⁶ *el-Miftâh* sahibi Ebû Muhammed Abdülvehhâb (Ebu'l-Kâsım Kurtubî) (ö. 461/1069);³⁷ *el-Kâfî fi'l-kırâti's-seb'* müellifi Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh Ruaynî İşbîlî (ö. 476/1084);³⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Müferrec (ö.

³⁰ 1021-1094 yılları arasında Belensiye'de (Valencia) hüküm süren Müslüman hanedanlık. Detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Âmirîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 72-73.

³¹ Mehmet Özdemir, "Mücâhid el-Âmirî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 441-442.

³² Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, 163.

³³ Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 1: 221.

³⁴ Söz konusu mushafın Hz. Osman'a aidiyeti ve Endülüs'le ilgisine dair farklı görüşlerin detayları için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, (Ankara: Otto, 2015), 84-86. Kaynaklara göre bu mushafın, Endülüs halkı için önemi büyüktür. Murâbitler döneminin sonlarında, 552/1157 yılında Kurtuba'nın saldırıya uğraması, söz konusu mushafın emniyeti hususunda halife Abdülmümin'i bazı tedbirler almaya sevk etmiş, bu tedbirler çerçevesinde, mushaf Kurtuba'dan farklı bir yere gönderilmiştir. Muvahhidiler de bereketinden istifade etmek maksadıyla çıktıkları her savaşta bu mushafı yanlarında götürmüşlerdir. Hatta halife Ebu'l-Hasen'in, bu mushaf olmadan savaşa çıkmadığı nakledilir. Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1: 605; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 85-86.

³⁵ Meşinî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, 69.

³⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 782-783; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 367.

³⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 482.

³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 153.

494/1101)³⁹ ve Ebu'l-Hasen Yahyâ b. Ebî Zeyd (İbnü'l-Beyyâz) (ö. 496/1103)⁴⁰ bu bağlamda doğuya (Mısır'a) giden âlimlerdendir.⁴¹ Böylece, söz konusu isimler ve Endülüs'ün pek çok âlimi vasıtasıyla Mısır bölgesinin, Endülüs kıraat müktesebatında ayrı bir yeri olduğu söylenebilir.

Talamnekî, döneminin ilim ve kültür merkezlerine gidip birçok âlimden ilim tahsil ettikten sonra Endülüs'ün batısına yerleşerek *er-Ravza fi'l-kırâati's-seb'*ını okutmak suretiyle burada kıraat faaliyetlerine devam etmiştir.⁴² Mekkî b. Ebî Tâlib de Kurtuba'da ilgili sahada tedris çalışmalarını *et-Tebşıra*'sıyla yürütmüştür. Dâni ise Mısır'da Ebu'l-Feth Fâris b. Ahmed⁴³ ve Tâhir b. Ğalbûn'dan⁴⁴ kıraat ahzetmiş, başta *et-Teyşîr fi'l-kırâati's-seb'* olmak üzere çok sayıda eser kaleme almıştır.⁴⁵ O, Endülüs'ün doğusuna yerleşerek yedi kıraate dair *et-Teyşîr*'ini okutmuştur. *el-Kâsîd* müellifi Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Hasen Kurtubî de aynı şekilde Kurtuba'ya yerleşerek eserini burada okutmuştur. Bu yönüyle oldukça zengin bir zemine sahip Endülüs'te kıraat tahsil etmek isteyenler, yakınlarında, sayılan âlimlere denk hoca bulunmadığında, zahmet ve meşakkatinden kaçınmaksızın mezkûr âlimlerin memleketlerine ilmî seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Bu sayede taliplilerinin kendilerinden kıraat ahzettikleri âlimler ve eserleri Endülüs'te meşhur olmuştur.⁴⁶

İbn Haldûn (ö. 808/140), Endülüs'te kıraat ilminin öğretilmesinde ve yayılmasında emir Mücâhid Âmirî isminden özellikle söz eder. Buna göre Mücâhid Âmirî, Kur'ân ile ilgili ilimler arasında kıraat ilmine oldukça önem vermiştir. Âlimlere hürmetinin yanı sıra cömertliğiyle bilinen ve adil yöneticiliğiyle şöhret bulan; kıraat âlimlerine özellikle kıymet veren Mücâhid, Doğu Endülüs'ü ve Dâni'yi fethedince, bölgede kıraat ilminin yayılmasına yönelik önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Onun bu yöndeki çalışmalarının temelinde, efendisi Mansûr b. Ebî Âmir'in etkisi takdire şayandır. Mansûr b. Ebî Âmir, Mücâhid Âmirî'yi kıraat ilmine teşvik et-

³⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 265.

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 364.

⁴¹ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve müşşidü't-tâlibîn*, nşr. Ali b. Muhammed 'Umrân (Mekke: 1419), 105-106.

⁴² İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 120; Sâlih Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye*, 269.

⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 5.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 339.

⁴⁵ Dâni'nin eserlerine ilişkin bk. Çetin, *Ebû 'Amr ed-Dâni*, 125-266.

⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 105.

miş, huzurunda bulunan kıraat âlimlerine takdim ederek Mücâhid Âmirî'nin kıraatteki ehliyetini -imtihan ettirmek suretiyle- onlara tescil ettirmiştir. Dolayısıyla Mücâhid Âmirî, bu ilimden önemli ölçüde nasiplenmiştir. Aynı zamanda kendisi de kıraat âlimi olan Mücâhid Âmirî'nin, Dâni ve Doğu Cezair (Balears) emirliğine getirilmesiyle burada kıraat ilmi ilerleme kaydetmiştir. Nitekim Dâni, onun zamanında kıraat ilminde yetişmiş ve zirveye ulaşmıştır.⁴⁷ Endülüs'ün meşhur ailelerinden birine mensup ve velûd bir âlim olan Ebû Ömer Cemâluddîn b. Abdilber Nemerî (ö. 463/1071) de Mücâhid Âmirî'nin idaresindeki Dâni'ye giderek kıraat ilmine dair eserlerini burada yazmıştır.⁴⁸ Mücâhid Âmirî, kıraat ilminin yanı sıra birçok alana vukufiyetinden ötürü bazı âlimlerden çeşitli hususlara ilişkin çalışmalar yapmasını da istemiştir. Örneğin, Dâni'nin *el-Ecvibetü'l-muhakkaka 'ani'l-es'ileti'l-muharrafe*⁴⁹ ve Ebu'l-Abbâs Mehdevî'nin (ö. 440/1049)⁵⁰ *et-Tahsîl li fevâidi kitâbi't-tafsîli'l-câmi' li'l-'ulûmi't-tenzîl* adlı eseri bu bağlamda zikredilebilir.

116| db

İbrahim Meşinî, kıraat ilminin Endülüs'te yayılma şerefine, söz konusu özellikleriyle Mücâhid Âmirî'ye ait olduğunu söyler.⁵¹ Mücâhid Âmirî'den sonra yerine geçen oğlu Ali b. Mücâhid İkbâlu'd-Devle (ö. 468/1075) de babası gibi ilim ve âlimleri seven bir idareci olmuştur. Dâni, onun döneminde vefat etmiş, emir Ali b. Mücâhid, Dâni'nin cenaze alayının önünde yürüyerek kabre kadar gitmiştir. Bu durum, Mücâhid Âmirî'nin oğlunun Dâni şahsında âlimlere verdiği değerin bir başka göstergesidir.⁵²

3. Endülüs'te İbn Mücâhid (ö. 324/935) Etkisi

Kıraat tarihinde dönüm noktası⁵³ kabul edilen İbn Mücâhid,⁵⁴ kendinden sonraki dönemlerde icra edilen kıraat çalışmalarını

⁴⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh, 2009), 2: 784-785.

⁴⁸ Leys Suûd Câsim, "İbn Abdilber en-Nemerî", *DîA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 269.

⁴⁹ Dâni bu çalışmasını, Mücâhid Âmirî'nin teşvikiyle Mehdevî'nin soru ve eleştirileri üzerine kaleme almıştır. Abdülhâdi Abdullah Hamîtu, *Mu'cemu müellefât el-Hâfız Ebû 'Amr ed-Dâni*, (Riyad: 2011), 25.

⁵⁰ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-sıla*, 1: 86-87; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 761; İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 1: 92.

⁵¹ Meşinî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, 68.

⁵² Çetin, *Ebû 'Amr ed-Dâni*, 99.

⁵³ Mehmet Dağ, "İbn Mücâhid'in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi* 10/27 (Bahar 2006): 85; Maşalı, *Kıraat İlmî*, 56.

önemli ölçüde etkilemiş; kaleme aldığı *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâât*⁵⁵ adlı eserde ilk defa yedili kıraat tasnifini ortaya atarak⁵⁶ -her ne kadar kıraat otoritelerince eleştirilse de-⁵⁷ asırlarca süregelen kıraat-ı seb'a tedrisatının temelini atmıştır. Bu tasnife göre kıraat imamı: Medine'de *Nâfi'* (ö. 169/785); Mekke'de *İbn Kesîr* (ö. 120/738); Kûfe'de *Âsım* (ö. 127/745), *Hamza b. Habîb* (ö. 156/773) ve *Kisât* (ö. 189/805); Basra'da *Ebû 'Amr* (ö. 154/771) ve Şam'da *İbn Âmir* (ö. 118/736) şeklindedir. İbn Mücâhid'in bu tasnifi temelinde yedi kıraati içeren eserlerin telif edilmesi yanında bunların dışında kalan ve daha fazla kıraati ihtiva eden çalışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur

Endülüs kıraat kültürünü, İbn Mücâhid'in esas aldığı kıraat-ı seb'a çerçevesinde kaleme alınan çalışmalar şekillendirmiştir. Kıraat eğitiminde kurmuş olduğu sisteme tabi olan Endülüslü kıraat âlimleri de onun ortaya koyduğu kıraat tasnifinin İslâm dünyasında yayılarak revaç bulmasında ve zikri geçen tasnife ilginin hala sürdürülmesinde etkin rol oynamışlardır. Mehmet Emin Maşalı; Ebu'l-Abbâs Mehdevî (ö. 440/1048) gibi âlimlerin Endülüs asıllı olmalarına rağmen hayatlarının bir kısmını bu coğrafyada geçirdiklerine dair bilgiler ışığında, İbn Mücâhid sonrasında yetişmiş kıraat âlimlerinin yedi kıraat hakkında eser telif etmiş olmalarının, onların Endülüs ile bir şekilde bağlantıları bulunduğuna delalet ettiği tespitinde bulunur.⁵⁸ Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin, kıraat-ı aşereye dair kaleme aldığı ve on kıraatin en önemli eseri kabul edilen *en-Neşr fi'l-kırââti'l-âşr'*⁵⁹ istifade ettiği kaynakların önemli kısmının Endülüslü müellifler tarafından yazılması da bu durumu teyit eder. Buna göre yedi kıraatle ilgili eserlerin büyük kısmının Endülüslü âlimlerin kaleminden çıkması, bölge kurrâsının İbn Mücâhid çizgisinde olduğu tespitini destekler mahiyettedir.⁶⁰ Yine Endülüslü kıraat âlimlerinden Dâni tarafından kıraat-ı seb'aya dair yazılmış en kap-

⁵⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 533-538; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 139-142; Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücâhid", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 214-215.

⁵⁵ Rahim Tuğral, *Ebû Bekir b. Mücâhid ve Kitâbu's-Seb'a* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1984); Altıkulaç, "İbn Mücâhid", 20: 214-215.

⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 34.

⁵⁷ İbnü'l-Cezerî'nin eleştirisi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 215-216.

⁵⁸ Maşalı, *Kıraat İlmî*, 67.

⁵⁹ Eserle ilgili detaylı bilgi için bk. Abdülhamit Birşık, "en-Neşr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 19-20.

⁶⁰ Maşalı, *Kıraat İlmî*, 67.

samlı kaynak kabul edilen⁶¹ *Câmi'ü'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'îl-meşhûre*⁶² isimli eserde müellifin; beş yüzden fazla rivâyet ve tarîke yer vermesine⁶³ rağmen yedi kıraatin dışına çıkmaması, İbn Mücâhid'in peşinden gitme ve bu kabulü devam ettirmedeki hassasiyetin bir neticesi olarak değerlendirilir.⁶⁴

Endülüslü müelliflerin eserlerinin isimleri ve muhtevaları göz önünde bulundurulduğunda, bu coğrafyanın İbn Mücâhid çizgisinde olduğu tespiti yerindedir. İbnü'l-Cezerî'nin kaynak listesine göre Endülüslü müellifler ve eserleri şunlardır:

Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed Talamnekî (ö. 429/1037) *er-Ravza fi'l-kırââti's-seb'*; Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) *et-Tebşıra fi'l-kırââti's-seb'*; Ebu'l-Abbâs Mehdevî (ö. 440/1048) *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kurrâi's-seb'a (el-Hidâye fi'l-kurrâi's-seb')*; Ebû 'Amr Dâni (ö. 444/1053) *et-Teysîr fi'l-kırââti's-seb'* ve *Câmi'ü'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'îl-meşhûre*; Ebû Tâhir İsmail b. Halef Sarakustî (ö. 455/1063) *el-Unvân fi'l-kırââti's-seb'*; Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh Ruaynî İşbilî (ö. 476/1084) *el-Kâfî fi'l-kırââti's-seb'*; Ebû Ali Hasen b. Halef b. Abdillâh Hevârî (İbn Büleyme) (ö. 514/1121) *Telhîsu'l-'ibârât bi letâifu'l-işârât fi'l-kırââti's-seb'*; Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef b. Bâziş (ö. 540/1145) *el-İknâ' fi'l-kırââti's-seb'*; Kâsım b. Fîrruh b. Halef Ruaynî Şâtübî (ö. 590/1194) *eş-Şâtıbiyye (Hirzü'l-emânî ve vechü't-tehânî/Kasîdetü'l-lâmiyye)*; Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmail b. Osman b. Yusuf Safrâvî (ö. 636/1239) *el-İlân bi'l-muhtâr min rivâyâti'l-Kur'ân fi'l-kırââti's-seb'*; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Mevsilî (ö. 650/1252) *eş-Şüf'a fi'l-kırââti's-seb'a (eş-Şu'le)*; Ebu'l-Kâsım Şerefüddîn Hibetullah Hamevî Bârizî (ö. 738/1337) *eş-Şir'a fi'l-kırââti's-seb'a*; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf Endelüsî (ö. 745/1344) *'İkdü'l-le'âlî fi'l-kırââti's-seb'îl-avâlî*.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 61.

⁶² Esere dair detaylı bilgi için bk. Çetin, *Ebû 'Amr ed-Dâni*, 133-145. Eser üzerinde Abdurrahman Çetin 1980'de (Bursa), *Ebû 'Amr ed-Dâni Hayatı-Eserleri Câmi'ü'l-beyân* ismiyle; M. Kemal Atik ise 1982 yılında (Erzurum) *Câmi'ü'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'îl-meşhûre ve Kıraat İlmi Yönünden Tahlili* isimli doktora tezleri hazırlamışlardır. *Câmi'ü'l-beyân*, Muhammed Sadûk Cezâirî (Beyrut-2005), Abdurrahîm Tarhûnî-Yahyâ Murad (Kahire-2006) ve Abdülmüheymin Abdüsselâm Tahhân-Talha Muhammed Tefkîk-Sâmî Ömer İbrâhim-Hâlid Ali Gâmidî (Şârika/BAE-2007) tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır.

⁶³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 61; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya-Kilisi Rifat Bilge (İstanbul: MEB Yayınları, 1971), 1: 538; Sâlih Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye*, 267.

⁶⁴ Maşalı, *Kıraat İlmi*, 67.

Endülüs kıraat kültüründe, bölgenin ilk eseri kabul edilen Talamnekî'nin *er-Ravza fi'l-kırâati's-seb'*ının önemli rol oynadığı ve kendinden sonra kaleme alınan eserlere yön verdiği söylenebilir. Pek çok Endülüslü âlim gibi kıraat tahsili için Mısır'a giden Talamnekî buradan döndükten sonra Endülüs kıraat çalışmalarını etkileyecek söz konusu eserini telif etmiştir. Eserinin adından da anlaşılacağı üzere, onun İbn Mücâhid'den etkilendiği aşikârdır.

4. Endülüs Kıraatinin Özellikleri

Endülüs kıraat kültürünün özelliklerine geçmeden önce, birçok disipline olduğu gibi kıraat sahasına da kucaak açan bölgenin, özel şartlarına kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Nitekim tüm disiplinlerin tesis ve gelişme sürecinde, ilgili alana dair ürün verilebilmesi için uygun zemin ve şartlar gerekir. Kıraat tarihinde, bu ilmin gelişmesinde müsait şartlarıyla ve sunduğu imkanlarla Endülüs bölgesi kilit rol oynamıştır. İbnü'l-Cezerî Endülüs'ü bu denli önemli ve merkezî kılan sebebe dikkat çeker. Buna göre, başta Irak olmak üzere Acem beldesi ve Mâverâünnehir bölgesi, Cengiz Han (ö. 624/1227) komutasındaki Moğol saldırılarına maruz kalmış, İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli merkezleri tahrip edilmiş ve bu saldırılarda pek çok kıraat âlimi hayatını kaybetmiştir. Böylece doğuda kıraat çalışmaları kesintiye uğramıştır. İslâm coğrafyasının doğusu, böylesi zor bir ortamda boğuşurken batıda Endülüs, uygun zemini ve âlimleri ile ön plana çıkmıştır. İbnü'l-Cezerî'ye göre Irak, Acem ve Mâverâünnehir coğrafyasında gerçekleşen Moğol saldırıları sebebiyle yaşanan kargaşa ortamı olmasaydı ve buradaki kıraat âlimlerinin pek çoğu öldürülmeseydi, ne *Şâtıbiyye*'den ne de *et-Teyşîr*'den söz edilebilirdi.⁶⁵

Endülüs kıraat kültürünün İbn Mücâhid'in yedili tasnifi üzere teşekkül ettiğini belirtmiştik. Buna göre Endülüs'te, İbn Mücâhid'in *Kitâbu's-seb'a*'sının münderecâtına göre yedi kıraat ve bu kıraatlara ait on dört rivâyet esas alınmıştır. İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde kaleme alınan eserlerde ise farklı tasnifleri görmek mümkündür. İbnü'l-Cezerî, yedi harf rivâyetinin yedi kıraat anlamına geldiği algısını bertaraf etmeye yönelik, kıraatlerin sekizli, onlu hatta daha fazla sayıda tasnif edildiğini belirtir.⁶⁶ Nitekim bu sahadada altı, sekiz, on, on bir, on iki, on üç ve on beş kıraati esas alan

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 178.

⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 43.

eserler yazılmıştır. Endülüslü müelliflerin, özellikle bu bölgeye rengini veren Talamnekî'den evvel yazılan eserlerine göz attığımızda bu durumu çok net görebiliriz. Yedili sistemin dışındaki tasnifler için şu örnekleri verebiliriz:

Ebû Muhammed Abdullah b. Ali Bağdâdî'nin (Sıbtu'l-Hayyât) (ö. 541/1146) *el-Kifâye fi'l-kırââtî's-sitt* adlı eseri **altı** kıraati; Ebu'l-Hasen Tâhir b. Ğalbûn'un (ö. 399/1009) *et-Tezkira fi'l-kırââtî's-semân* isimli telifi **sekiz** kıraati; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Mihrân Nîsâbü'rî'nin (ö. 381/992) *el-Ğâye fi'l-kırââtî'l-'aşr'* **on** kıraati; Ebû Ali Hasen b. Muhammed b. İbrâhim Bağdadî'nin (ö. 438/1047) *er-Ravza fi'l-kırââtî ihdâ 'aşer* adlı eseri **on bir** kıraati; Sıbtu'l-Hayyât'ın *el-Mübhic fi'l-kırââtî's-semân ve kırâati İbn Muhaysın ve'l-A'meş ve Halef ve'l-Yezîdî* isimli kitabı **on iki** kıraati; Ebû Bekir Abdullah b. Aydoğdu'nun (İbnü'l-Cündî) (ö. 769/1368) *el-Bustân fi'l-kırââtî's-selâse 'aşer'i (Büstânü'l-hüdât)* **on üç** kıraati ve Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ca'fer Huzâî'nin (ö. 408/1017) *el-Müntehâ fi'l-kırââtî'l-hamse 'aşr'* da **on beş** kıraati esas alır.⁶⁷

120| db

Görüldüğü üzere Endülüs'ün dışındaki kıraat çalışmalarının arasında yediden fazla kıraatin esas alındığı telifler dikkati çeker. Bu durum, yedili tasnifi merkeze alan Endülüs kıraat müktesebatının doğudaki birikime nazaran daha sınırlı ve dar kapsamlı olduğunu gösterir. Dolayısıyla Endülüs kıraatine kaynaklık eden Mısır kıraat altyapısının geniş çapta olmayışının, Endülüs kıraat birikiminin de sınırlı kalmasına sebep teşkil ettiği belirtilir.⁶⁸ Bu bağlamda İbnü'l-Cezerî, Endülüslü müfessir ve mukrî Ebû Hayyân'dan (ö. 745/1344)⁶⁹ nakille Endülüs-Mısır ilişkisine yer verir. Ebû Hayyân'ın, Mısır'la ilgili değerlendirmeleri, onun uzun süre bu bölgede yaşaması ve tedris faaliyetleri yürütmesi itibarıyla oldukça önemlidir. Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesi sebebiyle yaşanan olumsuzlukların etkisi ve Endülüs'te bulunan önemli ilim merkezlerinin Hıristiyanların eline geçmesi, Mısır'ın İslâm dünyasındaki önemini daha da artırmıştır. Hal böyle olunca, Ebû Hayyân gibi pek çok âlim Mısır'a gidip burada ikamet etmiştir. Bu sebeple o, Mısır'ın ilmî yönüne hakimdir. Çocukluğunu ve gençlik yıllarını Gırnata'da geçiren Ebû Hayyân, burada Abdülhak b. Ali Ensarî'den

⁶⁷ Söz konusu eserler; İbnü'l-Cezerî'nin, *en-Neşr*'de kullandığı kaynaklardır. Farklı tasnifleri esas alan eserlerle ilgili geniş bilgi için bk. Maşalı, *Kıraat İlmî*, 80-82.

⁶⁸ Maşalı, *Kıraat İlmî*, 68.

⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 285-286.

ifrad ve cem' yoluyla kıraat-ı seb'ayı okumuştur. 677/1278 (kimi rivâyetlere göre 678/1279 veya 679/1280) yılında bilgisini arttırmak için, bunun yanı sıra hocalarından bazılarıyla arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle oluşan huzursuz ortamdan uzaklaşmak amacıyla Endülüs'ten ayrılıp doğuya gitmiştir. Bu esnada Kuzey Afrika, İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Bağdat ve Dımaşk gibi ilim merkezlerine seyahat ettikten sonra Mısır'a dönerek Kahire'de tedris ve telif çalışmalarını yürütmüştür. Burada Câmiu'l-Akmer'de kıraat; Kubbetü'l-Mansûriyye'de tefsir dersleri vermiş; vefatına kadar birçok sahaya ilişkin müderrislik görevini sürdürmüştür.⁷⁰

İbnü'l-Cezerî'nin, Ebû Hayyân'dan naklettiğine göre Endülüs yarımadasında, önceden, yedi kıraate dair eğitim verilmiyordu. Bu durumun nedeni, bölgenin diğer İslâm beldelerine uzak olmasının yanı sıra Endülüslü Müslümanların, o bölgelerle irtibatının bulunmamasıydı. Hac vazifesini ifa etmek üzere Endülüs'ten küçük bir grup Mısır'ı baştan başa dolaştılar. Onlar, Mısır'da kıraat okutan kimselerden yedi kıraate ilişkin -az da olsa- bir şeyler öğrendiler. Bu manada Ebu't-Tayyib b. Ğalbûn, oğlu Ebu'l-Hasen Tâhir, Ebu'l-Feth Fâris b. Ahmed ve oğlu Abdalbâkî, Ebu'l-Abbâs b. Nefis ve Ebû Ahmed Sâmerri gibi kıraat âlimleri Mısır'da bulunan isimler arasındadır.⁷¹ Mısırlı mukrîler, geniş bir kıraat (rivâyet) birikimine sahip değillerdi. Öte yandan Endülüslüler, Mısır dışında geniş kıraat müktesebatına sahip beldelere yolculuk yapmamışlardı. Mısır'ın kıraat birikiminin sınırlı kalmasının sebebi ise bölgenin âlimlerinin burayı ele geçiren İsmailî yöneticiler tarafından öldürülmesidir.⁷² Tüm bu sebeplerden olsa gerek Endülüs kıraatine kaynaklık eden rivâyet ve tarîkler dar çerçevede kalmıştır.

Ebû Hayyân'ın Endülüs kıraat birikiminin sınırlı kalmasına ilişkin sözleri gayet açıklayıcıdır. Onun çıkardığı sonuca göre -memleketi Endülüs dışındaki bölgelerin rivâyet birikimi, Endülüs'tekilerden daha geniştir. Bölgenin kıraat âlimlerinin telif ettikleri *et-Teyşîr*, *et-Tebşîrâ*, *el-Kâfi* gibi pek çok eser, devasa kıraat müktesebatının küçük bir kısmı, tabir yerinde ise denizden bir parçadır.

⁷⁰ Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 152-153.

⁷¹ Söz konusu âlimler için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 56-57; 339; 357; 415-417; 470-471.

⁷² İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 103-104; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 69.

Örneğin Nâfi' kıraati, söz konusu eserlerde Verş⁷³ ve Kâlûn⁷⁴ kanalıyla aktarılmıştır. Hâlbuki Nâfi'den; Verş ve Kâlûn dışında İsmail b. Ca'fer Medenî, Ebû Huleyd, İbn Cemmâz, Asma'î, Ebû Muhammed Müseyyibî gibi râvîler de rivâyette bulunmuştur. Hatta bunların bazıları Verş ve Kâlûn'dan daha bilgili, rivâyette de daha güvenilir kimselerdir. Ayrıca Verş rivâyetini Endülüslü kıraat ulemâsı, Ebû Ya'kûb Ezrak⁷⁵ kanalından nakleder. Dolayısıyla bu çalışmalarda, Yunus b. Abdil-A'lâ,⁷⁶ Dâvûd b. Ebî Taybe,⁷⁷ Ebu'l-Ezher Abdussamed b. Abdirrahman⁷⁸ ve Ebû Bekr Isbehânî'nin⁷⁹ hocaları üzerinden Verş'ten yaptığı rivâyeti almalarını mümkün kılacak genişlikte bir rivâyet birikimi söz konusu olmamıştır. Oysa söz konusu isimlerin hepsi Verş'ten kıraat ahzetmişlerdir. Hatta bu râvîlerin bazıları Verş'ten daha güvenilir kabul edilmiştir. Ebû Hayyân, Endülüs kıraat kültürüne dair bilgi verirken, Endülüslü kıraat âlimlerinin eserlerindeki nakil örneğinden hareketle, buradaki kıraat birikiminin durumunu özetler.⁸⁰ Anlaşıldığı üzere bölgenin müellefâtı, yedi kıraat ve bunların ikişer râvîsi çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca rivâyetlerin aktarılmasında önemli görev ifâ eden tarîklerin de aynı şekilde sınırlı olduğu dikkat çekicidir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'in kıymetini izah ettiği yerde, bu durumu; "... Söz konusu iki eserde (*et-Teyşîr* ve *eş-Şâtıbiyye*) yedi kıraate ilişkin on dört tarîk vardır. Benim yazdığım bu eserde ise seksen tarîkin yer aldığını görürsün. Bununla beraber sayılamayacak kadar faydalı bilgiler de bu eserde bulunmaktadır..."⁸¹ ifadeleriyle teyit eder.

Endülüslü bazı âlimlerin kıraat tahsil etmek üzere Mısır'ın yanı sıra Şam, Harran ve Bağdat gibi merkezlere de gittikleri görülür. Bunlardan bazıları sekiz kıraati esas alan *el-Vecîz (fi'l-kırâati's-semâniyye)* isimli eserin müellifi Ebû Ali Hasen b. İbrahim b. Yezdâd Ehvâzî'den (ö. 446/1055)⁸² kıraat dersleri almışlardır. Böylece Endülüs kıraat birikiminin bir nebze de olsa yedi kıraatin dışına çıktığı ve kıraat rivâyetlerinde bir genişleme gerçekleştiği anlaşılır.

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 502-503.

⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 615-616.

⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 402.

⁷⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 406.

⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 279.

⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 389.

⁷⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 169.

⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 106-108.

⁸¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 57.

⁸² İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 220-222.

lır. Kıraat almak üzere Endülüs'ten ayrılan ve bunun için birçok yer gezen Ebu'l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cebbâre (Cübâre) Hüzeli'nin (ö. 465/1073)⁸³ *el-Kâmil fi'l-kırâât (el-Kâmil fi'l-kırââti'l-meşhûre ve's-şâzze/el-Kâmil fi'l-kırââti'l-hamsîn)* isimli eseri bu çerçevede değerlendirilebilir. Onun, “doğu ve batıda, kıraat alanında ne varsa derleyip topladığı” bilgileri⁸⁴ *el-Kâmil*'de aktarması, bu durumun bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim Hüzeli'nin *el-Kâmil fi'l-kırâât*'ında, çok fazla sayıda kıraat (50 kıraat 1459 rivâyet ve tarîk)⁸⁵ yer almaktadır.⁸⁶

İbnü'l-Cezerî, kıraat tarihinin Endülüs boyutunun IX. asra kadar olan kısmının panoramasını Ebû Hayyân'dan nakille özet geçerken, kendi yaşadığı asır için Endülüs'teki durumu tam olarak bilemediğini, ancak kıraat tedrisinin yedi kıraat ve on dört râvî üzerinden yapıldığı bilgisine sahip olduğunu söyler. Ayrıca o, Endülüs için yedi kıraatten farklı olarak Ya'kûb Hadramî (ö. 205/821)⁸⁷ isminden bahseder ve “Keşke bizden biri bu coğrafyaya gitse de bu husta yeterli bilgiyi bize getirse.” şeklinde temennisini de ilave eder.⁸⁸ İbnü'l-Cezerî'ye, Endülüs'te Ya'kûb kıraatinin de okunduğunu düşündüren neden, Ebû Hayyân'ın, Dâni'nin, Ya'kûb kıraatini ahzettiği ve onun Mısır'da bu kıraati okuttuğuna⁸⁹ ilişkin sözleridir.⁹⁰ Zira Dâni gibi birçok Endülüslü ismin Ya'kûb kıraatine dair müstakil çalışmalar yapmaları bu değerlendirmeyi teyit eder mahiyettedir. Dâni'nin *Müfredetü Ya'kûb* ve Ebû Hayyân'ın *Ğayetü'l-matlûb fi kırâati Ya'kûb* adlı çalışmalarını bu çerçevede örnek olarak verebiliriz.

Endülüs kıraatinin özellikleri bağlamında, İbnü'l-Cezerî'nin *Müncidü'l-mukriîn*'de yer verdiği bilgiler ışığında Maşalı'nın yaptığı

⁸³ İbnü'l-Cezerî, *Ğayetü'n-nihâye*, 2: 397-401.

⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 106.

⁸⁵ Hüzeli'nin, eserinde bu kadar çok kıraat derlemesi, İbnü'l-Cezerî'ye şu sözleri söyletmiştir: “Ümmet içinde, kıraatlara dair onun yaptığı ilim yolculuğunu gerçekleştiren ve onun kadar çok fazla sayıda âlimle görüşen başka birini bilmiyorum.” İbnü'l-Cezerî, *Ğayetü'n-nihâye*, 2: 398.

⁸⁶ Hüzeli, dolaştığı yerlerde 365 kıraat hocasıyla görüştüğünü, önde gelen şehirlerin tarîklerinin tümünün 5459 olduğunu belirtmiştir. Ebu'l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cebbâre (Cübâre) Hüzeli, *el-Kâmil fi'l-kırâât*, thk. Cemâl Seyyid Rifâi Şâyib (Kahire: Müessesetü Semâ, 2007), 307.

⁸⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1: 328-332; İbnü'l-Cezerî, *Ğayetü'n-nihâye*, 2: 386-389.

⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 99.

⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 106.

⁹⁰ Maşalı, *Kıraat İlmî*, 72.

değerlendirme dikkate değerdir. Onun bu husustaki tespit ve değerlendirmesini aktarmayı yerinde buluyoruz.

“Endülüs kıraat çalışmalarının yedili sistem çerçevesinde şekillendiği ve kaynağının Mısır olduğu yönündeki açıklamalar, kaynaklarımızda Endülüslü âlimlere nispet edilen fakat içeriği hakkında bilgi sahibi olma imkanı bulamadığımız eserlerin muhtevalarını ve kaç kıraati esas aldıklarını tespitinde önemli bir karine olarak istihdam edilebilir gözükmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin, icmâlî kaynakları arasında zikrettiği ama içeriği hakkında bilgi vermediği eserlerden biri olan *el-Kâsîd*'in Endülüslü bir âlim olan Ebu'l-Kâsım Abdurrahman Hazrecî Kurtubî'ye (ö. 446/1055) ait olduğunu bildiğimizde, bu eserin yedi kıraati esas aldığı yorumunda bulunabiliriz. Ebû Hayyân'ın açıklamaları arasında bu zatın Mısır'a gittiği yönündeki kaydı da ilave ettiğimizde, kıraati Mısır'da ahzetmiş olan sair Endülüslü kurrâ gibi Hazrecî'nin de eserinde yedi kıraati esas almış olabileceği ihtimali kuvvet kazanmaktadır.”⁹¹

124 | db

Endülüs kıraat müktesebatında Mısır faktörü önemli yer tutmaktadır. Talamnekî ile başlayan bu süreç, uzun yıllar Endülüs eğitim geleneğinin de bir parçası olarak görülen Doğu memleketlerine yolculuklar çerçevesinde Mısır, bu coğrafyanın kıraat müellefatını ve tedrisini etkilemiştir.

Endülüs'ün kıraat özelliğiyle ilgili bir başka husus ise bu bölgede Medine imamı Nâfi' kıraatinin esas alınmasıdır. Bu bağlamda Mushaf imlası denince ilk akla gelen isimlerden Endülüslü Süleyman b. Necâh'ın (ö. 496/1103) ifadeleri önem arz eder. Gerek Dâni gerekse İbn Necâh için Nâfi'den nakledilen bilgiler ayrı bir yere ve önceliğe sahiptir. Bu önemin altında yatan nedene dair detayları İbn Necâh'ın *Muhtasaru't-tebyîn* adlı eserinde görmekteyiz. Müellif, mushafın Nâfi' kıraati esas alınarak harekelenmesinin keyfiyeti hususunda malumat içeren bölümü *Muhtasaru't-tebyîn*'e eklemiştir. Bu ilavenin sebebi olarak da Endülüs bölgesinin Nâfi' kıraatini esas almasını göstermiştir.⁹² Mushaf imlasına dair ciddi birikimiyle ve Medine mushafının imla özelliklerini en iyi bilen kişi sıfatıyla Nâfi'

⁹¹ Maşalı, *Kıraat İlmi*, 74.

⁹² Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh, *Muhtasaru't-tebyîn li hecâi't-tenzîl*, thk. Ahmed Muhammer Şerşâl (Medine: 2002), 2: 7.

ile kıraat ilminin Endülüs'e ilk defa kendisiyle girdiği ifade edilen Ğâzî b. Kays arasında önemli bir irtibat vardır. Buna göre Ğâzî b. Kays, mushaf imlası hususunda Nâfi'in önde gelen üç öğrencisinden biridir. Nâfi'in diğer iki öğrencisi ise Atâ b. Yezîd Horasânî ile Hakem b. 'Imrân Nâkıt Endelüsî'dir. Ğâzî b. Kays *Hicâu's-sünne*; Atâ b. Yezîd *ed-Durru'l-manzûm fî ma'rifeti'l-mersûm*; ve Hakem b. 'Imrân *Durratu'l-lâkıt* adlı eserler vasıtasıyla Nâfi'den aldıkları bilgileri nakletmişlerdir.⁹³ Böylece Ğâzî b. Kays'ın, Nâfi'in mushaf imlasındaki birikiminin aktarılmasına aracılık ettiği ve literatürde öne çıktığı belirtilir.⁹⁴ Ayrıca Ğâzî b. Kays'ın kendi şahsî mushafını hocası Nâfi'in mushafıyla on üç kez karşılaştırdığı, bu çerçevede bazı tasahihler de yaptığı kaynaklarda geçmektedir.⁹⁵ Dâni'nin de Ğâzî b. Kays'ın eserinden nakillerde bulunması, meseleye ışık tutan bir başka husustur.⁹⁶

5. Endülüs Kıraat Kültürünün Öncüleri

Endülüs'ün yetiştirdiği pek çok âlim, kıraat sahasında köşe taşı olmuş; telif ettikleri eserleri, kıraat ilmi literatüründe haklı yerlerini almıştır. Bu coğrafyanın velûd kıraat âlimlerinin eserlerinden bazıları, kendi dönemlerinde İslâm dünyasının farklı bölgelerinde şöhret bulmasının yanı sıra, hali hazırda da okunmakta ve ezberlenmektedir. Günümüz kıraat eğitim-öğretiminde önemli bir yeri olan Dâni'nin *et-Teysîr fî'l-kırâati's-seb'* ve Şâtıbî'nin *Hirzû'l-emânî ve vehû't-tehânî* isimli telifleri, bu hususta ilk akla eserlerdendir.

Talamnekî ile başlayan Endülüs'teki kıraat tedris süreci, yine kendisi gibi Mısır kaynaklı kıraat kültürünü buraya taşıyan Mekkî b. Ebî Tâlib, Dâni ve Şâtıbî ile Endülüs'ün farklı yerlerinde kıraat öğretimi faaliyetleriyle devam etmiştir. Bahsi geçen âlimler, döneminin önde gelen kıraat üstadları vasıflarına sahip olmaları itibarıyla kalem aldıkları eserlerle de meşhur olmuşlardır. Bu durum, mezkûr âlimlerin kıraat sahasında otorite olarak kabul görmelerine zemin teşkil etmiştir. Bu vesileyle bu kısımda kronolojik olarak Endülüslü kıraat âlimlerinin öne çıkanlarından bahsedilecektir.

⁹³ Ebû Bekr Abdülğanî Lebîb, *Dürretü's-sakîle fî şerhi ebyâti'l-'Akîle*, nşr. Abdül'ali Zu'bûl (Beyrut: 2011), 219; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 172-173.

⁹⁴ Maşalı, *Kıraat İlmi*, 172-173.

⁹⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 2.

⁹⁶ Maşalı, Dâni'nin *el-Mukni'*de Ğâzî b. Kays'a on dört yerde atıfta bulunduğunu söyler. Yerlerine ilişkin detaylar için bk. Maşalı, *Kıraat İlmi*, 174. İbn Necâh'in Ğâzî b. Kays'ın mushafıyla olan değerlendirmelerine ilişkin olarak bk. Maşalı, *Kıraat İlmi*, 168-177.

Ebû Tâhir İsmail b. Halef Sarakustî (ö. 455/1063) kıraat, dil ve edebiyat alanında dönemin önde gelen âlimleri arasındadır. Sarakustî, Mısır'a gidip *el-Müctebâ*'nın müellifi şeyhü'l-kurrâ Abdulcebbâr b. Ahmed Tarsûsî'den (ö. 420/1029)⁹⁷ kıraat ahzetmiş;⁹⁸ bunun yanında Mısır'da, 'Amr b. 'Âs Camiinde uzun yıllar kıraat dersleri vermiştir.⁹⁹ Başta çağdaşları olmak üzere birçok kıraat âlimi, eserlerinde, Sarakustî'nin kıraat vecihlerine ilişkin yaptığı açıklamalara ve tercihlere yer vermişlerdir. Örneğin, Sarakustî'nin yedi kıraate ilişkin tercihlerini Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırâati's-seb'* adlı eserinde fazlasıyla nakletmesi, bu durumun önemli bir göstergesidir. Ayrıca Sarakustî'nin, yeterli bilgileri içermesi sebebiyle *el-İktifâ fi'l-kırâati's-seb*¹⁰⁰ olarak isimlendirdiği *el-İktifâ*'daki senedleri hafız ederek telif ettiği *el-Unvân fi'l-kırâati's-seb'* isimli iki eseri, kıraat literatürünün önemli kaynakları arasındadır. Mısır'da eş-Şâtibiyye'ye kadar *el-Unvân*'ın ilgi görerek ezberlenmesi,¹⁰¹ eserin kıraat ilmindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰²

126| db

Mekkî b. Ebî Tâlib¹⁰³ de Sarakustî gibi Endülüslü kıraat otoritelerindedir. Kendisi ilme değer veren ve hali vakti yerinde olan bir ailede yetişmiş, bu münasebetle de ilim tahşili için dört defa Mısır'a gitmiştir. Mısır'da, başta Ebu't-Tayyib İbn Ğalbûn olmak üzere dönemin önde gelen önemli kıraat âlimlerinden ders almıştır. 393/1003 yılından itibaren vefatına kadar Endülüs'te kıraat dersleri vermiştir. Aynı zamanda müfessir olan Mekkî b. Ebî Tâlib'in eserleri, alanında temel kaynaklardan addedilmiştir. Nitekim onun *et-Tebşıra fi'l-kırâati's-seb'* isimli eseri, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'deki

⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetu'n-nihâye*, 1: 357-358.

⁹⁸ İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-sıla*, 1: 105; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 805; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetu'n-nihâye*, 1: 164; Mehmet Emin Maşalı, "Sarakustî İsmail b. Halef", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 115.

⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetu'n-nihâye*, 1: 164.

¹⁰⁰ İki bölümden müteşekkil eserin ilk bölümünde kıraat imamlarının usulleri; ikinci bölümde ise ihtilaf ettikleri meseleler ele alınmıştır. *el-İktifâ fi'l-kırâati's-seb'*, Hâtim Sâlih Dâmin tarafından (Dımaşk 1426/2004) neşredilmiştir.

¹⁰¹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 178; Ebû'l-Abbâs Şihabuddin Ahmed b. Muhammed Kastallanî, *Letâifu'l-işârât li funûni'l-kırâât*, thk. Şeyh Âmir Seyyid Osmân-Abdussabûr Şahin (Kahire: Lecnetü İhyâit-Türâsi'l-İslâmî, 1972), 1: 89.

¹⁰² Sarakustî'nin, Ebû Ali Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-Hucce li'l-kurrâi's-s-seb'a* adlı kitabının muhtasarı olan ve *Muhtasaru kitâbi'l-hucce* şeklinde isimlendirilen bir başka eseri daha olduğu söylenir. Ancak bu eserin herhangi bir nüshasına rastlanılmamıştır. Maşalı, "Sarakustî İsmail b. Halef", 36: 115. Ayrıca bk. Sâlih Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye*, 272.

¹⁰³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 751-752; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 2: 309-310.

kaynakları arasında yer bulan ve yedi kıraat sahasında, imamların râvilerini ikiyle sınırlayarak yapılan ilk çalışmalardan biridir. Müellifin *et-Tebşıra*'nın şerhi olan *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırâati's-seb'* ve *'ilelihâ ve hucejihâ* isimli eseri de oldukça önemli görülüp kıraat ihtilaflarının illetlerinin açıkladığı hüccetü'l-kıraat literatürünün eşsiz örneklerindedir. *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kirâe* ve *tahkiki't-tilâve* adlı çalışması ise tecvid konusunda günümüze ulaşan ilk eserlerdendir.

Endülüslü önde gelen diğer bir kıraat âlimi, yaşadığı dönemde İbnü's-Sayrafî olarak bilinen Ebû 'Amr,¹⁰⁴ uzun yıllar (27 yıl) yaşadığı Belensiye eyaletine bağlı Dâni'ye nispetle Dâni olarak tanınmıştır.¹⁰⁵ O, kıraat ilminde en son noktaya ulaştığı söylenen ve zamanının şeyhu'l-kurrâsi olarak kabul edilen önemli bir isimdir.¹⁰⁶

Çok güçlü bir hafızaya sahip olan Dâni'nin “Gördüğüm her şeyi yazdım, yazdığım her şeyi ezberledim, ezberlediğimi de unutmadım.”¹⁰⁷ ifadesi, onun ilmî çalışmalarında öne çıkan bir husus olarak zikredilir. Nitekim kendisine bir soru yöneltildiğinde, meseleyle alakalı bilgileri, hocasından başlayıp sözün asıl sahibine kadar senediyle birlikte naklettiği söylenir.¹⁰⁸ Bu bağlamda Dâni için İbnü'l-Cezerî'nin, “Kitaplarını gören, onun kıymetini de Allah'ın (cc) ona ne yetenekler ikram ettiğini de fark eder.”¹⁰⁹ ifadesi, gayet yerinde bir değerlendirmedir.

Dâni'nin *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'il-meşhûre* isimli çalışması, kıraat ilminde köşe taşı eserlerden kabul edilir. Tabakât eserlerinde, Dâni'den bahsedilirken mezkûr çalışmanın müellifin ilk eseri olarak zikredilmesi de bu durumu teyit eder.¹¹⁰ Müellif, *Câmi'u'l-beyân*'da beş yüzden fazla rivâyet ve tarîke yer vermiştir. Eserin, Dâni'nin en güzel¹¹¹ ve en büyük çalışması olduğu, ayrıca kıraat ilmiyle ilgili bütün bildiklerini bu eserde topladığı belirtilir.¹¹² *Câmi'u'l-beyân* ile ilgili çalışma yapan Abdurrahman Çetin'in tespi-

¹⁰⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 773-781; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 503-505.

¹⁰⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 774.

¹⁰⁶ A'rab, *el-Kurrâ ve'l-kırâât*, 14.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 504; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevdûati'l-'ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2: 41.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 504; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-saâde*, 2: 41.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 504-505.

¹¹⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2: 776; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 505.

¹¹¹ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-saâde*, 2: 48; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 538.

¹¹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 61.

tine göre; Dâni bu eseri yazarken yaklaşık 100 kişiden 2600 civarında rivâyet ve nakilde bulunmuştur.¹¹³ Eserin bir başka yönü, İbnü'l-Cezerî'nin de *en-Neşr*'inin referansları arasında bulunmasıdır.¹¹⁴ Müellifin diğer bir çalışması da *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'*dir. Eserin en başta gelen özelliği, eş-Şâtibiyye ve şerhleri olmak üzere pek çok esere kaynaklık etmiş olmasıdır. Özlü ve güvenilir bir kitap olarak görülen¹¹⁵ *et-Teysîr*, İbnü'l-Cezerî'nin “yedi kıraate dair telif edilen en açık ve sahih çalışmalardan biri”¹¹⁶ olarak nitelendirdiği ve *en-Neşr*'inde ilk kaynak olarak yer verdiği çalışmadır.¹¹⁷ Yedi kıraate dair kaleme alınan kitaplar içerisinde en fazla rağbet gören eser, müellifin *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'i'l-meşhûre* adlı çalışmasının muhtasarı niteliğini taşır.¹¹⁸ Ayrıca *et-Teysîr*, seb'a ve aşere tarîklerinin öğretiminde esas alınan dört kitaptan¹¹⁹ birisi sayılır.

Pek çok âlimin dikkatini çeken *et-Teysîr* üzerine ihtisar, şerh ve nazım çalışmaları yapılmıştır.¹²⁰ Şâtibi'nin, *Hirzü'l-emânî* adlı eseriyle *et-Teysîr*'i manzum formda özetlemesi ve İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîru't-Teysîr fi kırâati'l-eimmeti'l-aşere* ismiyle on kıraati bir araya getiren tekmile çalışması, *et-Teysîr*'in kıraat literatüründeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Zira söz konusu iki eser, özellikle Arap dünyasında kıraat tedrisatında halihazırda okutulan kitaplardandır.

¹¹³ Çetin, *Ebü 'Amr ed-Dâni*, 134.

¹¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 61. *Câmi'u'l-beyân*'a dair detaylı bilgi için bk. Çetin, *Ebü 'Amr ed-Dâni*, 133-145.

¹¹⁵ Ebu'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrahim Ebü Şâme Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi kırâati's-seb'*, thk. İbrâhim Atve Avaz (Kahire: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, 1981), 8; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2: 785.

¹¹⁶ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Tahbîru't-Teysîr fi kırâati'l-eimmeti'l-aşere*, dirâse ve thk. Ahmed Muhammed Müflih Kudât (Amman: Dâru'l-Furkân, 2000), 90.

¹¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 58.

¹¹⁸ Eser ve hakkında yapılan çalışmaların detayları için bk: Abdurrahman Çetin, “et-Teysîr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 57; *Ebü Amr ed-Dâni*, 241-246. Ayrıca bk: Asiye Şenat Kazancı, “Endülüslü Kıraat Âlimi Dâni ve “Teysîr”i”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 10 (2010/Yaz): 175-186.

¹¹⁹ Söz konusu dört kitap şunlardır: *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'* (Ebü Amr Dâni), *eş-Şâtibiyye/Hirzü'l-emânî ve vechü't-tehâni/Kasidetü'l-Lâmiyye* (Kâsım b. Fîruhu Şâtibi), *Tahbîru't-Teysîr fi'l-kırâati'l-aşr* (İbnü'l-Cezerî) ve *Dürretü'l-mudie fi kırâati'l-eimmeti's-selâseti'l-merdiyye* (İbnü'l-Cezerî).

¹²⁰ Çetin, “et-Teysîr”, 41: 57. Alman oryantalist Otto Pretzl tarafından tashih edilen eser (İstanbul 1930) neşredilmiştir.

Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef Ruaynî Şâtıbî (ö. 590/1194),¹²¹ Dâni'nin yedi kıraate ilişkin kaleme aldığı *et-Teysîr*'inin özetini, manzum formda *Hirzü'l-emânî ve vechü't-tehânî* ismiyle telif etmiştir.¹²² Şâtıbî, veciz ifadelerle kıraat ilmini öğrenmek isteyenlere bu manzumeyle öğretmeyi hedeflemiştir. Müellifi Şâtıbî'ye nispetle *eş-Şâtıbiyye* diye şöhret bulan ve *lâm* kâfiyeli olması hasebiyle de *Kasîdetü'l-Lâmiyye* olarak bilinen 1173 beyitlik manzume, kıraat-ı seb'aya dair manzûm formda kaleme alınan en önemli eserdir. Bu çerçevede manzume, kıraat tedrisatında asırlardır okunmuş ve ezberlenmiş, üzerinde pek çok şerh ve tekmile çalışması yapılmıştır.¹²³ İbnü'l-Cezerî, eserin değeri hakkında şunları söyler:

“Kendisinden sonra gelen âlimler onun kıymetini anlama konusunda aciz kaldılar. Zira *eş-Şâtıbiyye*'nin üstünlüğü, ancak benzeri bir eserle kıyaslandığında anlaşılır. Onun ulaştığı şöhreti ve insanların bu eseri elde etmeye gösterdikleri hırsı, gerek kıraat gerekse diğer ilim dallarına dair yapılmış hiçbir çalışmada görmedim. Bu kitabın nüshasının bulunmadığı hiçbir İslâm beldesi olmadığını düşünüyorum. Ayrıca kıraat ilmiyle ilgilenen herkesin evinde bu manzumenin bulunduğunu zannediyorum. İnsanlar, *eş-Şâtıbiyye*'nin sağlam nüshalarına sahip olmaya bir iftihar vesilesi olarak baktılar ve manzumeyle ilgi gösterdiler. Bende de *el-Lâmiyye* ve *er-Râiyye*'nin,¹²⁴ es-Sehâvî'nin arkadaşı Hacîc tarafından istinsah edilmiş

¹²¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3: 1110-1115; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 20-23.

¹²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2: 785; Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, trc. Rahmi Er-Azmi Yüksel (İstanbul: Vadi, 2012), 76-77.

¹²³ *eş-Şâtıbiyye* hakkında yapılan şerhlerin en önemlileri şunlardır: *el-Muhendü'l-kâdî şerhu kasîdeti's-Şâtıbiyye* (Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali Endelüsü); *Fethu'l-vasîf fi şerhi'l-kasîd* (Ebu'l-Hasen Alemüddîn Sehâvî); *ed-Dürretü'l-ferîde fi şerhi'l-kasîde* (Ebu'l-İzz Reşîd Hemezânî); *Kenzü'l-me'ânî fi şerhi Hirzi'l-emânî ve vechi't-tehânî* (Ebü Abdillâh Şa'le Mevsîlî); *el-Leâli'l-ferîde fi şerhi'l-kasîde* (Ebü Abdillâh Muhammed Fâsî); *el-Müfîd fi şerhi'l-kasîd* (Alemüddîn Luvarî Mürsî); *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi kirâati's-seb'* (Ebü Şâme Makdisî); *Şerhu's-Şâtıbiyye* (Ebu'l-Abbâs Cübârâ); *Kenzü'l-me'ânî fi şerhi Hirzi'l-emânî ve vechi't-tehânî* (İbrahim Ca'berî); *el-İkdü'n-nadîd fi şerhi'l-kasîd* (Ebu'l-Abbâs Semînü'l-Halebî); *Sirâcü'l-kârî'l-mübtedî ve tezkârü'l-mukrî'l-müntehâ* (Ebu'l-Bekâ İbnü'l-Kâsîh). Detaylı bilgi için bk. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 646-649; Çollak, *Kıraat Âlimlerinden İmâm Şâtıbî ve "eş-Şâtıbiyye"*, 128-141.

¹²⁴ *Râ* kâfiyeli olması hasebiyle bu isim ile de anılan eserin orijinal adı 'Akiletü etrâbi'l-kasâid fi esne'l-mekâsîd'dir. Resmu'l-mushafa dair Dâni'nin *el-Mukni' fi resmi'l-mushaf* isimli eserinin Şâtıbî tarafından nazma dökülmüş halidir. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1159.

bir nüshası mevcuttur. Ağırlığı kadar gümüş vermelerine rağmen onu vermeyi kesinlikle kabul etmedim...”¹²⁵

Şâtîbî kıraat öğrencilerine kolaylık olsun diye eş-Şâtîbiyye’inde, İbn Mücâhid’in tasnifini esas alarak yedi kıraat imamı ve onların râvîleri için ebced harflerini sırasıyla remz olarak kullanmıştır.¹²⁶ O, gerek bu işaretlere gerekse bazı özel kelimelere yer vererek kıraat ilmi öğretiminde bir yeniliğe imza atmıştır. Yirmi yedi harf ve sekiz kelimenin kullanıldığı bu yenilikle birlikte, bu tür eserlerde ve kıraat öğretiminde, Şâtîbî’nin söz konusu uygulaması esas alınmış, bir kolaylık olarak imamların ve râvîlerinin isimlerinin yerine remzleri, beyitteki uygun kelimenin ilk harfi olacak şekilde yer almaya başlamıştır. Müellifin, benzer sistemi uyguladığı kıraat sahasına dair ‘Akîletü’l-etrâbi’l-kasâid fî esne’l-mekâsîd, Nâzîmetü’z-zahr ve ez-Zâât fi’l-Kur’ân gibi nazım formunda birçok çalışması söz konusudur.

Bahsettiğimiz isimlerin yanında, detaylı ya da yüzeysel olarak pek çok Endülüslü kıraat âliminden kaynaklar söz etmektedir. Tabiatıyla bu isimlere teker teker yer vermek çalışmamızın hacmini aşacağından, burada her dönemi temsilen bazı Endülüs kıraat âlimlerinin isimlerine yer vermekle iktifa edilecektir. Endülüs kurrâsına dair detaylı bilgiler için ilgililer Zehebî, İbnü’l-Cezerî gibi isimlerin tabakât kitaplarına müracaat edebilirler. Örnek teşkil etmesi açısından Endülüslü kıraat âlimlerinin bazılarının isimlerini şu şekilde zikredebiliriz:

Halef b. Kâsım b. Sehl (İbnü’d-Debbâğ) (ö. 393/1003), Muhammed b. Abdillâh Ebu’l-Ferec Neccâd (ö. 400/1009), Ebû Mervân Yahsubî (ö. 405/1014), Abdülazîz b. Ca’fer b. Muhammed b. İshak (ö. 412/1021), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed Talamnekî (ö. 429/1037), Muhammed b. Yûsuf Ebu’l-Ferec Neccâd (ö. 429/1037), Ebu’l-Abbâs Mehdevî (ö. 440/1048), ‘Âs b. Halef İşbîlî (ö. 470/1077), Muhammed b. Ahmed Saîd Dâni (ö. 470/1077), Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh Ruaynî İşbîlî (ö. 476/1084), Halef b. İbrahim Ebu’l-Kâsım Tuleytîlî (ö. 477/1084), Abdullâh b. Sehl Mürsî (ö. 480/1087), Hüseyin b. Muhammed Ebû Ali Sarakustî

¹²⁵ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 2: 22.

¹²⁶ Ebû Şâme, *İbrâzû’l-me’ânî*, 34-35; Ebu’l-Bekâ Nüreddîn Ali b. Osman İbnü’l-Kâsîh ‘Uzrî, *Sirâcü’l-kârî’l-mübtedî ve tezkârü’l-mukrî’l-müntehî*, zabt ve tsh. Muhammed Abdülkadir Şâhin (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004), 18. A’rab, *el-Kurrâ ve’l-kirâât*, 14.

(480/1087'den sonra), Ebu'l-Hasen Ali b. Abdülğanî Husrî Fihri (ö. 488/1095), Ebû Dâvud Süleyman b. Necâh (ö. 496/1103), Müferrec b. İbrahim Batalyevsî (ö. 494/1101), Ebû Ali Hasen b. Halef Hevârî (İbn Büleyme) (ö. 514/1121), Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Bâziş (ö. 528/1133), Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed Ğirnâtî İbnü'l-Bâziş (ö. 540/1145), Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdurrahman İşbîlî (ö. 543/1148), Ebu'l-Asbağ Abdülaziz İşbîlî Sümâtî (İbnü't-Tahhân) (ö. 560/1165'ten sonra), Ebû Bekr Sâinüddîn (Sâbi-kuddîn, Ziyâüddîn) Yahyâ b. Sa'dûn b. Temmâm Ezdî Kurtubî (ö. 567/1172), Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer İşbîlî (ö. 575/1179), Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmail Safrâvî (ö. 636/1239), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Şükr Endelüsî (ö. 640/1243), Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Gâfikî Şârrî (ö. 649/1251), Ebû Abdilah Muhammed b. Ahmed Mevsilî (ö. 650/1252), İbn Vesîk Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed (ö. 654/1256), Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Yusuf b. Mûsâ Ezdî Ğirnâtî (ö. 663/1265), Ebû Abdillah Muhammed b. Süleyman b. Muhammed Meâfirî (ö. 672/1274), Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdinnûr b. Ahmed Mâlekî (ö. 702/1302), Ebû Ca'fer Ahmed b. Hasen Kelâî (İbnü'z-Zeyyât) (ö. 728/1328), Ebu'l-Kâsım Şerefüddîn Hibetullah Hamevî Bârizî (ö. 738/1337), Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf Endelüsî (ö. 745/1344), Ebû Ca'fer Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf Ruaynî Ğirnâtî Bîrî (ö. 779/1378), Ebû Abdillah Şemsüddîn b. Câbir Hevvârî (ö. 780/1378).¹²⁷

Endülüs'te kıraat ilmi açısından zikredilen bu isimlerin yanı sıra kıraat âlimi kimlikleriyle ön plana çıkan hanım âlimlerin bazılarını da belirtmemiz gerekir. Bu isimleri şu şekilde sıralayabiliriz: Mushaf imlâsı üzerine şöhret bulan Âişe bt. Ahmed Kurtubî (ö. 400/1009),¹²⁸ Danî ve İbn Necâh'tan kıraat okuyan İbnetü Fâyiz Kurtubî (ö. 446/1054),¹²⁹ Verkâ bt. Yentâb (ö. 450/158),¹³⁰ Hatice

¹²⁷ İsimleri zikredilen âlimlere dair detaylı bilgi için sırasıyla bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 272; 2: 188; 1: 487; 1: 392; 1: 120; 2: 287; 1: 92; 1: 346; 2: 63; 2: 153; 1: 271-272; 1: 421-422; 1: 252; 1: 550-551; 1: 316-317; 2: 265; 1: 211; 1: 518-519; 1: 83; 2: 166-167; 1: 395; 2: 372; 2: 139; 1: 373; 1: 87; 1: 574-575; 1: 80-81; 1-24-25; 2: 288; 2: 149; 1: 77-78; 1: 47-48; 2: 351-352; 2: 285-286; 1: 151. Endülüslü kurrâya ilişkin detaylar için ayrıca bk. Sâlih Beşerî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye*, 266-274.

¹²⁸ Ömer Rızâ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ fi 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1959), 3: 6.

¹²⁹ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, 4: 156.

¹³⁰ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, 5: 284.

bt. Hasen (ö. 590/1194),¹³¹ Ümmü'l-İzz bt. Muhammed Abderî Dâni (ö. 610/1213),¹³² Fâtuma bt. Abdirrahman (ö. 613/1216),¹³³ Ümmü'l-İzz bt. Ahmed (ö. 636/1238)¹³⁴ ve Fatıma bt. Kâtbây 'Umerî (ö. 892/1487).¹³⁵

Kıraat ilmi açısından değinmemiz gereken bir başka husus da Endülüs'te mushaf yazımıdır. Bu faaliyet çerçevesinde, Belensiye'de hattat medresesi kurulmuştur. Hattatların bazıları kıraat ilmiyle meşgul olmuştur. Ahmed b. Ömer Şa'ri (ö. 350/691'den sonra), İbnü's-Şeyh Süleyman b. Muhammed Kurtubî (ö. 440/1048) ve İbn Ğattûs Muhammed b. Abdillâh (ö. 610/1213) bahsi geçen isimler arasındadır. Bunlardan sadece İbn Ğattûs'un yaklaşık bin mushaf yazdığı söylenir.¹³⁶

Endülüs'te meşhur olan hemen hemen tüm âlimler kıraat ilmiyle meşgul olmuşlardır. Özellikle Endülüslü müfessirler, kıraat ilmine kayıtsız kalmamış, tefsirlerinde kıraatlere yoğun şekilde yer vermişlerdir.¹³⁷ Bu duruma, İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharraru'l-vecîz*'i, Ebû Bekr b. Ferh Kurtubî'nin (ö. 671/1272) *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*'ı ve Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhîr*'i örnek olarak verilebilir. Öyle ki *el-Bahru'l-muhîr*'in, tam anlamıyla bir kıraat ansiklopedisi niteliği taşıdığı değerlendirilmesi dahi yapılmıştır.¹³⁸ Bunlar, Endülüs tefsir kültürünün meşhûr âlimleri olarak görülse de eserlerinde kıraat ilmini önemli ölçüde kullanmaları dikkat çekici niteliktedir. Endülüs tefsir kültürünü izah sadedinde, Endülüslü müfessirlerin tefsir anlayışı üzerine değerlendirmede bulunan Kenûnî, meseleyi üç maddede özetler. Buna göre ilk madde, "kıraatleri isnâd, nakil ve hıfz bakımından incelemeye ve onların yardımıyla Kur'ân metnini belgelemeye önem vermek" şek-

¹³¹ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, 1: 326.

¹³² Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, 3: 269.

¹³³ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, 4: 72-73.

¹³⁴ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, 3: 268-269.

¹³⁵ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, 4: 90-91.

¹³⁶ Sühâ Mahmûd Ba'yûn, "Kitâbetü'l-mesâhif fi'l-Endelüs", *Mecelletü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, Riyad, 7 (2009): 155-156.

¹³⁷ Endülüslü âlimler dahil olmak üzere pek çok müfessir Kur'ân'ı tefsir ederken kıraatlerden yeri geldikçe faydalanmışlardır. Kıraatlerin Kur'an'ın anlaşılmasındaki rolüne ilişkin bk. Murat Akkuş, "Kıraatlerin Tefsire Etkisi (İbn Âşûr Örneği)", *Mütefekkir* 2/3 (2015): 151-176.

¹³⁸ Alican Dağdeviren, "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Kıraat İlmindeki Yeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006): 47-48.

lindedir.¹³⁹ Meşinî de bu bağlamda kıraatlere mana ve hüküm açısından, dilci ve müfessirlerin kıraatle ilgili bakış açılarını bilimsel bir süzgeçten geçirerek, bu kategorideki âlimlerin, mütevâtir kıraatleri, şâz olanlarından korumak için gösterdikleri gayreti dile getirir.¹⁴⁰

Bahsi geçen tefsir müellifleri olmak üzere pek çok Endülüslü müfessir, âyetleri sebab-i nüzûl, siyak-sibak irtibatı, nâsih-mensûh, i'râb vb. açılardan ele aldığı gibi kıraat ihtilaflarının olduğu yerlerde kıraat itibarıyla da değerlendirme yapmışlardır. Her ne kadar bazı âlimler, müfessir kimlikleriyle ön plana çıkmışsa da müstakil kıraat eserleri kaleme almaları sebebiyle onlara kıraat âlimi demenin yerinde bir değerlendirme olacağı kanaatindeyiz. Bu duruma *'İkdü'l-leâlî fi'l-kirâât's-seb'îl-avâli'*¹⁴¹ isimli eseriyle Ebû Hayyân'ı örnek olarak verebiliriz.

6. Endülüs Kıraat Kültürünün İslâm Dünyasına Etkisi

Kıraat ilmi tedrisi noktasında, kıraat tarihinde iki safhadan söz edilir. İlk safha, İbn Mücâhid etkisiyle teşekkül eden yedili tasnifin (seb'a tarîki) uygulandığı dönemdir. Bu tedrisat büyük oranda Endülüs'te şekillenmiş, Dâni ve Şâtîbî eliyle sistemleşerek eğitim-öğretim açısından daha kolay hale getirilmiştir. Seb'a tarîki, sadece Endülüs'te kalmayıp buradan İslâm dünyasının farklı bölgelerine yayılmış, tek başına yaklaşık beş asır kıraat eğitim-öğretiminde uygulanmıştır. İkinci safhayı ise İbnü'l-Cezerî'nin sistemleştirdiği¹⁴² onlu tasnif (aşere tarîki) oluşturur.¹⁴³ Seb'a tarîki, aynı zamanda aşere tarîkinin de altyapısı hükmündedir. Bu durum, Endülüs'ün kıraat ilmine katkısı çerçevesinde değerlendirilmelidir.

¹³⁹ Diğer iki madde ise şunlardır: Kur'an'ı i'râb, nesh ve i'câz bakımından anlamaya çalışmak ve Kur'an'ın manası üzerinde tefekkür edip doğru hükümleri çıkarmak. Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 294; Mustafa Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü" *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 64.

¹⁴⁰ Meşinî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, 317-319. Endülüs tefsir kültürüne ilişkin detaylar için bk. Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü", 53-72.

¹⁴¹ Yedi kıraati manzum olarak ele alan bir eserdir. Ayrıntılı bir şekilde kıraat-ı seb'aya dair tüm okuyuş farklılıklarının ele alındığı çalışmada, meseleler arûz vezninin ince-likleriyle yansıtılmıştır. Kıraat kaynaklarında yer aldığı şekilde konular usûl ve ferşü'l-hurûf başlıkları altında ele alınmıştır. Eserin edisyon kritiği Alican Dağdeviren (İzmir 2011) ve Hüseyin b. Muhammed Avâci (Medine 2012) tarafından farklı zamanlarda yapılmıştır.

¹⁴² Onlu tasnifi ilk ortaya atan isim İbn Mihrân Nîsâbü'rî (ö. 381/992) olsa da kıraat-ı aşere İbnü'l-Cezerî ile sistemli hale gelmiştir.

¹⁴³ Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, (Bursa: Emin, 2004), 8.

Endülüslü birçok kıraat âlimi, Endülüs dışına çıkıp farklı bölgelerde kıraat ilminin yayılmasında belirleyici rol oynamıştır. Nitekim onların yaşadıkları yerlerde önemli kıraat âlimleri olarak zikredilmeleri bu durumu teyit eder. Örneğin, İbnü'l-Eşîrî (ö. 561/1166) Mağrib'de kıraatleri Endülüslü İbnü't-Tahhân'dan daha iyi bilen hiç kimsenin bulunmadığını dile getirir. İbnü't-Tahhân'ı büyük kıraat âlimi, kıymetli araştırmacı ve sikâ bir kârî olarak tavsif eden İbnü'l-Cezerî de kaleme aldığı *et-Temhîd* isimli çalışmasının telifi esnasında ondan faydalandığını ifade eder.¹⁴⁴ Endülüslü kıraat âlimlerinin birçoğunun Tunus, Kahire, Şam, Musul, Bağdat ve Kudüs gibi İslâm dünyasının ön plandaki ilim merkezlerine gidip buralarda sahanın otorite isimleri olarak şöhret bulmaları, bu coğrafyanın kıraat ilminde kat ettiği aşamayı ve ulaştığı seviyeyi gösterir. Bu bağlamda Şâtıbî ismi güzel bir örnek teşkil eder. Şâtıbî, Şâtıbe'de kıraat ilmi tahsilinden sonra Belensiye'ye giderek İbn Hüzeyl'den (ö. 564/1168)¹⁴⁵ özel ders almış ve ona, Dâni'nin *et-Teysîr*'ini ezber olarak arz etmiştir.¹⁴⁶ Ardından İskenderiye'ye gitmiş, haccını ifa etmek üzere oradan ayrılmış ve haccın ardından Kahire'ye yerleşerek vefat ettiği 590/1193 yılına kadar ilmî çalışmalarına burada devam etmiştir.¹⁴⁷ Mısır'da geçirdiği 18 yıllık ilmî faaliyetleri sürecinde, özellikle Fâdiliyye medresesinde, İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelen âlimlerinin kendisinden -özellikle- kıraat dersleri almaları sebebiyle tüm İslâm coğrafyasında Şâtıbî'nin ve eserlerinin şöhreti yayılmıştır. Ayrıca burada, Şâtıbî'ye *reîsü'l-kurrâ* ünvanı verilmiş¹⁴⁸ ve vefatına kadar kendisi bu makamda hizmetini yürütmüştür.¹⁴⁹

Endülüs, kıraat ilmi sahasında telif edilen eserler açısından oldukça verimlidir. Bu bölge, zamanla İslâm dünyasında kıraat alanında temerküz etmiş, aynı zamanda bu coğrafyanın kıraat ürünleri prestij göstergesi olarak kabul görmüştür. Öyle ki Endülüs kıraat çalışmalarında yer bulamayan kıraat, rivâyet, tarîk ve vecihler muhterem kabul edilmemiştir.¹⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, bu duruma naklettiği bir

¹⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 395.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 573-574.

¹⁴⁶ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3: 1111; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 20; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2: 23.

¹⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 20.

¹⁴⁸ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3: 1111; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2: 24.

¹⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 21.

¹⁵⁰ Maşalı, *Kıraat İlmi*, 73.

olayla dikkat çeker. Onun ifadesine göre, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülmümin Vâsitî (ö. 740/1340),¹⁵¹ 730 yılının sonlarına doğru Dımaşk'a gelerek on kıraati esas alan *el-Kenz fi'l-kırââtî'l-‘aşr* ve *el-Kifâye fi'l-kırââtî'l-‘aşr* isimli eserlerini okutmaya başlamıştır. O döneme kadar bu çevrede *et-Teysîr* ve *eş-Şâtıbiyye* haricinde eser tanımayan Dımaşk bölgesinin kurrâsı, Vâsitî'yi hazmedememiş, onun kıraat eğitimi faaliyetlerini engellemeye çalışmışlardır.¹⁵² Bu durum, VIII. asırda, İslâm dünyasının doğusunda, *et-Teysîr* ve *eş-Şâtıbiyye*'nin prestijini ve kıraat tedrisindeki yerini gösterir niteliktedir. Dolayısıyla yedi kıraatin önemli kaynakları addedilen Endülüs ürünü bu iki eser, doğuda esas alınıp tedris ve telif çalışmalarına yön vermiştir. Nitekim, Ebu'l-Hasen Alemüddîn Sehâvî'nin (ö. 643/1245),¹⁵³ *Fethu'l-vasît fi şerhi'l-kasîd*¹⁵⁴ isimli şerh çalışmasıyla¹⁵⁵ *eş-Şâtıbiyye*, Endülüs dışına çıkarak İslâm dünyasının doğusundaki önemli ilim merkezlerinde kıraat ilmi tedrisatının ana kaynağı olmuştur.

İbnü'l-Cezerî'nin belirttiğine göre Sehâvî'nin *Fethu'l-vasît*'ine kadar, *eş-Şâtıbiyye* nâzımı Şâtıbî, kıraat çevrelerince bilinmemekte, dolayısıyla manzumesi de ezberlenmemektedir. *eş-Şâtıbiyye*'ye kadar Mısır bölgesinde, kıraat tedrisinde uygulanagelen kadim ezber faaliyeti, daha önce zikredildiği üzere Ebû Tâhir İsmail b. Halef Sarakustî'nin *el-'Unvân fi'l-kırââtî's-seb'*ı yoluyla gerçekleşmiştir. Bu iki çalışmanın kıraat ilmindeki önemi sebebiyledir ki İbnü'l-Cezerî, *Tuhfetü'l-ihvân fi'l-hulfi beyne's-Şâtıbiyye ve'l-'Unvân* isimli eserinde *Hirzül-emânî* ile *el-'Unvân* arasındaki ihtilafları ele almıştır. Bu dönemde Irak kıraat çevresi ise Ebu'l-İzz Muhammed b. Hüseyin b. Bündâr Kalânî'sinin (ö. 521/1128) *el-İrşadü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî*'sini ezberlemiştir.¹⁵⁶

¹⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 429-430.

¹⁵² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 39.

¹⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 568-571.

¹⁵⁴ *Fethu'l-vasît*, *eş-Şâtıbiyye* üzerine yazılan ilk şerhtir. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 570; Çollak, *İmâm Şâtıbî ve "eş-Şâtıbiyye"*, 129. Ebû Şâme, eser ve müellifi için şunları söyler: "Kasidenin insanlar arasında şöhret bulmasını sağlayan, onu şerheden, manasını açıklayan, müellifinin kıymetine dikkat çeken, onun tanınmasını sağlayan şeyhimiz Alemüddîn Sehâvî'dir." Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî*, 8.

¹⁵⁵ *eş-Şâtıbiyye* üzerine yapılan şerhlerde Sehâvî'nin bu eseri esas alınmış ve eser ihtisar ve ta'lil edilerek mufassal şekilde incelenmiştir. İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-kâr'l-mübtedî*, 5; Çollak, *İmâm Şâtıbî ve "eş-Şâtıbiyye"*, 129.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 178.

Endülüs medreselerinde *et-Teysîr* ve *eş-Şâtıbiyye*'nin okutulduğu özel kürsüler kurulmuş, her iki eser Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak yerini almıştır. Bunun yanında İbnü'l-Cezerî'nin, literatürde on kıraatin en önemli eseri olarak kabul gören *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*'ı kaleme almasında da Endülüs kıraat birikiminin ve müellefatının etkisinden söz edilmelidir. Nitekim daha evvel de ifade edildiği üzere *en-Neşr*'in kaynakları arasında Endülüs eserleri önemli yer tutar. Daha da önemlisi İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'i telifine gerekçe olarak yedi kıraatin esas alınması suretiyle yazılan *et-Teysîr* ve *Hirzül-emânî* etkisinden bahseder. Buna göre insanların, *eş-Şâtıbiyye* ve *et-Teysîr*'in içerisinde bulunmayan kıraatleri Kur'ân'dan saymamaları, müellifi, *en-Neşr*'i yazmaya sevk eden önemli amil olmuştur.¹⁵⁷ Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîru't-Teysîr*'i, Dâni'nin *et-Teysîr*'ine bir tekmile olarak kaleme alması, yine bu çerçevede Endülüs tesirini göstermektedir. Dolayısıyla bu tesir, kıraat tedrisinde, Dâni'nin *et-Teysîr*'ini esas alan *Teysîr tarîki* ile kalmamış, İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîru't-Teysîr*'i vasıtasıyla da *Tahbîr tarîki* adıyla bu ilmin tedrisatının önemli parçası olmuştur.

136 | db

Sonuç

Kıraat ilminin tarihî seyrine tanıklık etmesinin yanında coğrafi açıdan müsait şartları, âlimlere ve ilmî faaliyetlere sunduğu imkanlar vesilesiyle kıraat ilminin gelişim sürecine Endülüs'ün doğrudan katkısı olmuştur. Her ne kadar İslâm dünyasına uzaklığı ve özellikle ilmî merkezlerle iletişiminin bulunmaması, bölgenin kıraat ilmiyle geç tanışmasına sebep olsa da farklı amaçlarla gerçekleştirilen seyahatler sayesinde doğu dünyasıyla yakın temas kurulmuştur. Bu durum, Endülüs'ü yoğun tedris ve telif faaliyetleri ortamına sokmuştur.

¹⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'i yazmasına gerekçe olarak şunları söyler: “Bu (kıraat) konuda gayretlerin azaldığını, bu şerefli ilmi öğretenlerin yok olduğunu ve büyük imamların ortalıkta olmadığını gördüm. Onlar olmayınca, üzerinde ittifak ve ihtilaf edilen sahîh kıraatler hususunda kendimi yeterli gördüm. Meşhur kıraatlerin çoğunun terk edildiğini, sahîh rivâyetlerin ekserisinin unutulduğunu, insanların -aslında- içinde çok az kıraat bulunan *eş-Şâtıbiyye* ve *et-Teysîr*'in içerisinde bulunmayan kıraatleri Kur'ân'dan saymadıklarını müşahede ettim. Bu durumda, sahîh kıraatleri belirterek ortaya çıkarmak ve rivâyet edilen meşhur nakillerden makbul olanı bilmek de gerekli olunca, meşhur imamların kıraatinden bana ulaşanı tespit edeyim istedim. Böylece şehir kurrâsından on imamın ve geçmiş asırlarda kıraatte kendilerine tâbi olunan imamların rivâyetlerinden kendime göre en sahîh olanı alıp tevsik edeyim...” İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 54.

Endülüs kıraat kültürünü İbn Mücâhid'in yedili tasnifi şekillen-dirmiştir. İbn Mücâhid ile gündeme gelip tanımlanmaya başlayan yedi kıraat olgusu, bu coğrafyada sistemleştirilerek öğretimde yaygınlaştırılmıştır. İslâm dünyasında yedi kıraat tedrisatı büyük oranda Endülüs'te şekillenmiş; Dâni ve Şâtîbî gibi âlimlerin eserleriyle tek başına yaklaşık beş asır kıraat öğretiminde uygulanmıştır. Her ne kadar yedili tasnifin İbn Mücâhid tarafından ortaya koyulduğu kabul edilse de asırlarca tedriste uygulanarak İslâm dünyasında revaç bulması, Endülüs âlimleri eliyle gerçekleşmiştir.

Endülüs kıraat müktesebatı, sadece kendi bölgesini değil diğer İslâm coğrafyasını da beslemiştir. Kıraat ilmi tedrisatında önemli yer tutan Endülüs ürünü bazı eserlerin, döneminin prestijli çalışmaları olarak kabul edilmesi ve günümüzde hâlâ aynı tazeliğini koruyarak okutulup ezberletilmesi de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Kıraat tarihinde, Endülüs bölgesini coğrafi açıdan merkezî kılan Irak ve Mâverâünnehir gibi bölgelerin Moğol saldırılarına maruz kalmasıdır. O dönemde İslâm dünyasının doğusundaki merkezler tahrip edilerek buradaki âlimler öldürülmüştür. Böylesi bir dönemde Endülüs, uygun şartlarıyla güvenilir bir zemin olmuştur. Endülüs'ü bu denli önemli ve merkezî kılan faktörlere, bölgenin önemli kıraat âlimlerine kucak açması da eklendiğinde Endülüs kıraat kültürü daha da zenginleşmiştir.

Mısır, Endülüs ilim anlayışındaki ileri seviye tahsil etmek üzere doğuya gitme geleneği bağlamında, önemli bir merkezdir. Dolayısıyla Endülüs kıraat kültürüne, Mısır'ın kıraat altyapısı kaynaklık etmiştir. Nitekim Endülüslü kıraat âlimleri, Mısır kıraat müktesebatını, bölgelerine olduğu gibi aktarmışlardır. Bunu, memleketlerine döndükten sonra tedris ve telif faaliyetleri ile Mısır'dan dönerken yanlarında getirdikleri eserler vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir.

Endülüslü kıraat âlimlerinin birçoğu, Endülüs dışına çıkıp kıraat ilminin farklı bölgelerde yayılmasında belirleyici rol oynamıştır. Bazı Endülüslü âlimler, Endülüs dışında yaşadıkları yerlerde de önemli kıraat âlimleri olarak zikredilmişlerdir. Bunun yanı sıra yazdıkları, gerek yedi gerekse on kıraat muhtevalı eserlerin geniş yelpazede okutulmaları da bu bölgenin âlimlerinin şöhretini artırmıştır. Ayrıca ilgili eserler üzerine kaleme alınan çalışmalar ve bu bölgenin köşe taşı olarak gösterilen kıraat âlimleri, Endülüs kıraat kültürünün kıraat ilmindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Akkuş, Murat. "Kıraatlerin Tefsire Etkisi (İbn Âşûr Örneği)". *Mütefekkir* 2/3 (2015): 151-176.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasan Nüreddîn. *Minahü'l-fikriyye bi şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Kahire: y.y., 1890.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Mücâhid". *DİA*. 20: 214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr". *DİA*. 28: 60. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- A'rab, Saïd Ahmed. *el-Kurrâ ve'l-kurrât bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Ba'ÿûn, Sühâ Mahmûd. "Kitâbetü'l-mesâhif fi'l-Endelüs". *Mecelletü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*. Riyad. 7 (2009): 141-163.
- Baltacı, Cahit. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İFAV, 2016.
- Baş, Erdogan. "Meâfirî". *DİA*. 28: 200-201. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Birişik, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin, 2004.
- Birişik, Abdülhamit. "en-Neşr". *DİA*. 33: 19-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Câsim, Leys Süüd. "İbn Abdilber en-Nemerî". *DİA*. 19: 269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çetin, Abdurrahman. *Endülüslü Âlim Ebû 'Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Çetin, Abdurrahman. "et-Teysîr". *DİA*. 41: 57. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çollak, Fatih. *Kıraat Âlimlerinden İmâm Şâtîbî ve "eş-Şâtîbiyye" Adlı Eseri*. İstanbul: Öze-ner Matbaası, 2002.
- Dağ, Mehmet. "İbn Mücâhid'in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Ekev Akademi Dergisi* 10/27 (Bahar 2006): 81-104.
- Dağdeviren, Alican. "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Kıraat İlmindeki Yeri". *SÜİFD* 14 (2006): 25-48.
- Durmuş, İsmail. "Ruaynî". *DİA*. 35: 175-176. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Ebû Şâme Makdisî, Ebu'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrahim. *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi kurâti's-seb'*. Thk. İbrâhim Atve Avaz. Kahire: Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, 1981.
- Fırat, Yavuz. *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018.
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. Trc. Rahmi Er-Azmi Yüksel. İstanbul: Vadi, 2012.
- Hamîtu, Abdülhâdî Abdullah. *Mu'cemu müellefât el-Hâfız Ebû 'Amr ed-Dânî*. Riyad: 2011.
- Hitti, Philip. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 2011.
- Hüzelî, Ebu'l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cebbâre. *el-Kâmil fi'l-kurrât*. Thk. Cemâl Seyyid Rifâî Şâyib. Kahire: Müessesetü Semâ, 2007.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik. *Kitâbü's-sıla fi târihi eimmeti'l-Endelüs*. Nşr. İzzet Attâr Hüseyinî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Misriyye, 1966.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*. Haz. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh, 2009.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. Nşr. Gotthelf Bergstrasser. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1933.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Müncidü'l-mukriîn ve mürcidü't-tâlibîn*. Nşr. Ali b. Muhammed 'Umrân. Mekke: 1419.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fi'l-kurrâti'l-'aşr*. Thk. Ali b. Muhammed Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Tahbîru't-Teysîr fi kurâti'l-eimmeti'l-'aşere*. Dirâse ve thk. Ahmed Muhammed Müflih Kudât. Amman: Dâru'l-Furkân, 2000.
- İbnü'l-Kâsım, Ebu'l-Bekâ Nüreddîn Ali b. Osman 'Uzrî. *Sirâcü'l-kârî'l-mübtedî ve tezkârü'l-mukri'l-müntehî*. Zabt ve tsh. Muhammed Abdülkadir Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, 2004.

- İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr. *Fehrese İbn Hayr İşbîlî*. Thk. Mahmûd Beşşâr 'Avvâd-Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*. 10: 152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kastallanî, Ebû'l-Abbâs Şihabuddin Ahmed b. Muhammed. *Letâifu'l-işârât li funûni'l-kırâât*. Thk. Şeyh Âmir Seyyid Osmân-Abdussabûr Şahin. 2 Cilt. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1972.
- Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*. Nşr. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1971.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *A'lâmu'n-nisâ fi 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1959.
- Kenûnî, Abdüsselâm Ahmed. *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fi'l-Mağrib mine'l-fethi'l-İslâmî*. Rabat: Mektebetü'l-Maârif, 1981.
- Kılıç, Hulusi. "İbn Câbir". *DİA*. 19: 385. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Lebib, Ebû Bekr Abdülğani. *Dürretü's-sakile fi şerhi ebyâti'l-'Akile*. Nşr. Abdülali Zu'bül. Beyrut: 2011.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb*. Thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Sarakustî İsmail b. Halef", *DİA*. 36: 115. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî*. Ankara: Otto, 2016.
- Meşinî, Mustafa İbrâhîm. *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Nureddîn Ali, Âl-i. *Endülüs Tarihi*. Trc. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Özaydın, Abdülkerim. "Âmirîler". *DİA*. 3: 72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Özdemir, Mehmet. "Mücâhid el-Âmirî". *DİA*. 31: 441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özkan, Halit. "Şârrî". *DİA*. 38: 362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Rûmî, Fehd Abdurrahman Süleyman. *Menhecü'l-medreseti'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1997.
- Sâlih Beşerî, Sa'd Abdullah. *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi 'asri Mülûki't-Tavâif fi'l-Endelüs*. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1993.
- Şenat Kazancı, Asiye. "Endülüslü Kıraat Âlimi Dâni ve "Teyisr"i". *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 10 (2010/Yaz): 175-186.
- Şentürk, Mustafa. "Endülüs Tefsir Kültürü" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 53-72.
- Süleyman b. Necâh, Ebû Dâvûd. *Muhtasaru't-tebyîn li hecâi't-tenzîl*. Thk. Ahmed Muammer Şerşâl. 2 Cilt. Medine: 2002.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevdûâti'l-ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'lîmi*. İstanbul: İşaret, 1990.
- Tuğral, Rahim. *Ebû Bekir b. Mücâhid ve Kitâbu's-seb'a*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1984.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*. Thk. Tayyar Alukulaç. 4 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.

